

Nafarroako hizkerak

ROSA MIREN PAGOLA
(Deustuko Unibertsitatea)

0. Sarrera¹

XX. mendearen bukaeran bizitzeak, beste abantailen artean, hizkuntzalaritza mailan egin diren lan sistematizatu eta aintzinduak ezagutzeko aukera ere eskaini digu. Hizkuntzalaritza zientzia zientifiko-teorikoa bihurtzen zen heinean, alderdi praktikoren beharra ere agertzen zen, teoria hutsezko sistema kulunkan gelditzen zelarik. Horrekin bikoteak sortu ziren: estrukturalismoa, generatibismoa, testuen hizkuntzalaritza alde batetik, eta horien parean, soziolinguistika, hizkuntzaren soziologia, hizkuntzaren geografia edo dialektologia bera ere bestetik. Ez dira, halere, elkarren aurka ibili, alderantziz baizik: bata bertzearen beharraz ohartu bezain laster, elkar osatu eta aberastu egin dute.²

Horren arrazoia denentzat ezaguna da. Hizkuntza bat aztertzeke faktore aunitz behar dira kontuan hartu eta, batez ere hizketa mailan, hizkuntzaren batasun falta litzateke nagusiena. Leizarraga zaharrak hain egoki XVI. menderako euskararen barruan gertatzen zena azaldu zuena, XIX. mendean Rousselot-ek (1891) Frantziako *patois* bat aztertzerakoan, datuz eta zehatz frogatu zuen: tokitik tokira eta etxetik etxera hizkuntza aldatu egiten dela eta batasun falta izugarria gertatzen dela, alegia.³ Izan ere, hizketa mailan, norbanakoaren arrazoiek eraginik badute, zer erran hizkuntzaren historiari buruz. Geografiak, arrazoi politikoak, erligioak, giza-harremanak, denak dira harria zulatzen duten ur tantoak. Horregatik, bada, hinbeste mila urteren buruan iraun duen hizkuntzaz hitz egiterakoan, edo Nafarroan egiten den euskal hizkuntzaz mintzatzerakoan ezin inola ere ahantz eta aztertu gabe utz hainbeste eragin izan duten hizkuntzaren kanpo-arrazoiak.

1. Euskararen hedadura Nafarroan

1.1. Aintzin Aroa

Hizkuntzaren egoera bat hasierakotzat jotzen baldin bada ere, ez da horrela komeni izaten delako bakarrik gertatzen, Mitxelena (1981: 292) erran zuen bezala,

(1) P. Altuna eta A. Irigoyeni nire eskerrik bizienak egin dizkidaten ohar aberatsengatik.

(2) Aspaldi ohartu zen horrekin Coseriu (1978: 25, 35, 124).

(3) *Les modifications phonétiques du langage étudiées dans le patois d'une famille de Cellefruin* lanari buruz ari gara, jakina.

ezin bestez baizik: "sino por triste necesidad, ya que siempre habrá que empezar el relato si no *ab ovo*, sí al menos a partir de algún estado de cosas que se elige para que haga de punto fijo en el océano del devenir universal". Gure muga historikoak, ezinbestean, geografo grekoek eta idazle klasikoek markatu zituzten, ordukoa bait da, orain arte behintzat, lehenengo erreferente historikoa. Erromatarren presentziarekin hasten da, nolabait errateko, gure herriaren historia, garai hartan ematen delako Nafarroaren berri. Estrabonek, Pliniok eta Ptolomeok utzitako lekukotasun idatziei esker jakin badakigu, neurri batean behintzat, baskoien leinua Nafarroako lurraldean kokatzen zela erromatarrak iritsi zirenean, Xto. a. II mendearen hasieran,⁴ eta nola bizi ziren eta hizkuntza berezia zutela ere, euskara, alegia, badakigu.⁵ Mugen aldetik, berriz, gaurko Nafarroako lurraldeenak baino zabalagoak ziren.

Ordurako idazle klasikoek lurraldearen zatiketa zehatza egiten zuten, beren interes ekonomikoen eta sozialen arauera. *Vasconum Ager* Tito Liviok aipaturikoa eta *Saltus Vasconum* Plinioren lanean agertzen dena eta gero San Paulino de Nola-ren eta Ausonio-ren gutunetan ere azalduko dena. Zatiketa hau geografian oinarritzen zen batez ere, bata zati laua eta lehorra eta bestea menditsua eta umela zirelarik, baina ez zuen garrantzi berdina erromatarren interesetarako eta, beraz, horren ezarketa ere ezberdina izan zen. Honek denak eragin handia izanen du euskararen etorkizunean, eta garbi agertzen du zeinen garrantzitsuak diren hizkuntzaren historian goian aipaturiko hizkuntzaren inguruko arrazoiak.

Hegoaldeko lurraldeetan, batez ere Ebro ibaiaren erriberetan, aurretik zeuden kokatuak keltiberiar jendeak, eta hauen aurka egiten agertzen dira erromatarrak baskoien lurraldeetara lehenbizikoz etorri zirenean. Baskoiak, aldiz, ez zuten aurkako indarririk egin, utzi egin zituzten, nonbait, eta mende horretan bertan, Xto. a. II.rako, alegia, Iruñeraino iritsiak zirela badakigu, erromatarrak eta baskoiak elkarren artean aski armonia onean bizi zirelarik dirudienez.⁶

Nafarroako beheko partea, erdi-hegoaldekoa, alegia, gehien latinizatu eta erromanizatu zena izan zen, *civitas* zeritzan hiriak ere sortuz: Cascante, Santacara edo *Pompaelo* bera. Eskabazioek biztanlego autoktonoa bazegoela agertzen dute, eta erromatarrekin bat egin zela jende hori. Bestalde, ekonomiaren aldetik, laborantza bulkatu bidenabar, erromatarrek bertan bizitzeko beren *villae*-ak ere sortu zituzten: Falces, Villafranca, Tuter, esaterako. Honek denak, oso erromanizazio bortitza eragin zuen lurralde hauetan. Iparraldean, berriz, ez da horrelakorik gertatzen, egoera geografikoa, klima bera eta ingurune eta bertze zertzeladak ez bide zituzten erromatarrek atsegin eta, beraz, erromanizazioa ez da inola ere behean bezala nabarituriko.⁷

(4) Ebro bailaratik sartu ziren erromatarrak, hegoaldeetik, hortaz, eta 179. urtean Xto. a. sortu zuten *Gracurris* zeritzan herria izango zen lehena.

(5) Estrabonek kontatzen ditu ohiturak eta bizierak. Tito Liviok Sertorioren bidea deskribatzen du, eta gertakizun honetaz, eta baskoiei buruz, Juvenalek, Florok, Orosiok eta Valerio Máximok ere hitz egiten dute.

(6) J. Caro Barojaren eritziz: "La Vasconia de la zona del Ebro fue intensamente romanizada desde las guerras celtibéricas" (1973: 97) *Los pueblos del Norte de la Península Ibérica*, (2. arg.), San Sebastián.

(7) Ikus gai honi buruz, besteak beste, Fatas, G.: 1972, "Aproximación al estudio de la expansión vascona en los siglos II y I antes de Cristo", *Estudios de Deusto* 20, 382-390. or. Sayas, J. J.: 1984, "El poblamiento romano en el área de los vascones", *Veleia* I, 289-310. or.

Honen eragina hizkuntzan agudo igarriko da. Ebro ibai ingurua keltiberiar hizkuntzaren presentziak, eta aurretik iberotarrenak, lurralde elebiduna bihurtzen dute.⁸ Gero, keltiberiarra lekutuz, erromatarren latina inposatuko da eta bertako hizkerak, euskara eta gainerakoak, suntsitu egingo ditu.

Aipaturiko iturri klasikoei esker baskoien leinuen muga mendebal aldean ondo finkatzen da: *Calagurris* herria, egun, Errioxako Calahorra deritzana, baskoiena zela aipaturiko hiru geografoek erraten dute. Astorgatik Bordelera zihoan erromar errepi-de ospetsuan (*Ab Asturica Burdigalam* Bivriesca eta Iruñetik igarotzen zena), *Araceli* herria kokatzen zen. *Cesaraugusta* zeritzan konbentu juridikoan zegoen aracelitarren hiriburua zen, eta, Pliniok dioenez, baskoiak ziren. Beraz, ordurako komunikagune korapilatsua zen Uharte-Arakil herria. Azkenik, eta alde honetako muga hertsiz, *Olarso* edo *Oiarso*, bietara aipatzen bait dute Pliniok eta Tolomeok, aurkitzen dugu, Kantauri itsasorako baskoiek zuten irteera zen, eta egun zehatz kokatu ezin bada ere, gaurko Oiartzun inguruan kokatzen zen, Pasai edo Hondarribiako itsas-portuarekin. Hara, bada, garbi mendebaldeko muga: Behealdeko Errioxatik, Calahorratik, hain zuzen, hasi eta Alfaroraino, eta Ega bailara hartuz, Andia, Urbasa, Aralar mendi zerrak igaroz, Urumea bailaran barduliarrekin muga eginez, Bizkaiko Golforaino (Sánchez Albornoz 1974: 20-21).

Beste mugak ez dira hain tinko agertzen. Pliniok mendebaldeko Piriniotaraino iristen zirela erraten du eta Ptolomeok baskoien hamasei hirien izenak ematen ditue- nez, suessiararren leinuekin muga egingo zutela, pentsa daiteke, Cinco Villas baskoiena izango zelarik, Zaragozako zati bat hartuz, Alagón-eraino. Ekialdean, berriz, Huescan sartuko ziren bertan, egungo Canal de Verdún eta Jaka bera baskoienak zelarik.

Iparraldeko datuak oraindik urriagoak dira. Estrabonek akitaniarrez mintzatzen denean, haien hizkuntza, jakera eta ohiturak hegoaldekoekin erkatzen ditu eta hauen muga behealdean Piriniotan jartzen duenez pentsatu beharko da garai hartan ere leinuen muga Piriniotan izan arren, ez zela baskoiekin bereizketa ez linguistikorik ez eta kulturalik ere izanen.

Garai hartako euskararen lekukotasunak arrot murriztak dira. Antroponimian eta toponimian baizik ez. Lehenengoari buruz zera erran behar da, gaurko izenetatik aski urruti gelditzen direla orduko izenak. Oiartzungo hilarrian *Val(erius) Beltesonis* izena *beltz* formarekin erka daiteke. Lerga-koan, berriz, *Ummesabar*, *Narhunges* eta *Abisunbar* irakurketak ontzat ematen baditugu, *zabar* eta *-bar* atzizkia agertzen dira, azken hau Contebria-ko brontzean ere agertzen dena, osatu gabe dagoen *-eibar* izenean. Sofuentes-ko iskrizioan ere *Fabia Ederetta* irakur daiteke euskararen aldera

(8) Hona hemen, honi buruz, lekuko zaharrenetakoen testigantza eta ikerketa batzu: Echenique, M^o T.: 1985, "Lenguas y pueblos de la antigua Hispania: lo que sabemos de nuestros pasados protohistóricos", *Actas del IV Coloquio Internacional de Lenguas y Culturas paleohispánicas*, Veleia II, Vitoria, 1988, "Vasco y románico", *Euskara Biltzarra-II. Euskal Mundu-Biltzarra* (1. alea), Gasteiz, 193-203. Hoz, J. de: 1981, "El euskera y las lenguas vecinas antes de la romanización", *Euskal Linguistika eta literatura: bide berriak*, Universidad de Deusto, Bilbao, 44-45. Mitxelena, K.: 1966, "La lengua vasca y la prehistoria", *IV Simposium de Prehistoria Peninsular*, Príncipe de Viana, Pamplona, 271-285. Tovar, A.: 1979, "Notas lingüísticas sobre monedas ibéricas", *Actas II Coloquio sobre lenguas y culturas prehistóricas*, 473-489. Untermann, J.: 1972-74: "Zu Keltiberischen Münzlegenden", *Archivo Español de Arqueología* 45-47, 469-476.

eramanez.⁹ Toponimiaren aldetik, euskal toponimia, orohar, aski hedatua agertzen da ekialdeko lurraldeetan ere, Leidaraino iritsiz,¹⁰ baina, indoeuroparraren lekukotasunak ere ageri dira hegoaldeetik hasi eta Ultzamako bailararaino behintzat.

Hauxe litzateke, beraz, guk ezagutzen dugun neurrian, euskarak izan duen hedadura handieneko garaia. Esan dugu euskararen muga hegoaldean erromatarren garaian hasten zaigula murrizten. Mitxelenaren hitzetan

... es seguro que la romanización lingüística (la latinización) en zonas éuskaras de lengua tuvo que suponer, como ya con anterioridad la indoeuropeización prelatina, una reducción drástica del área de habla vasca que, como foco de adaptación de gentes inadaptadas, tuvo que recibir sobre todo en épocas de violencia y de inseguridad población de zonas separadas del núcleo central, con el inevitable brassage de hablantes de dialectos y variedades muy diversas (1981: 311).

Alabaina, garai hartan bi indar kontrajartzen dira. Latinizazioa bata, baina euskarekiko permitsibitatea, edo nolabait esateko, lehen aipatu dugun baskoien eta erromatarren arteko elkarren arteko komunikazio horretatik euskarari sortzen zaion *modus vivendi* berezia. Areago, badirudi baskoiak keltarrekin baino egoera hobegoan aurkitzen direla erromatarrekin, latinaren indarra, ez bait zen alferrik ospe handiko hizkuntza, bortitza eta eraginokorra bazen ere.

Erromatarren inperioa suntsituz gero, erromanizazioaren eragina galduz joan da, eta, galera horren ondorioz, jendearen nortasuna berreskuratuz joaten da. Euskararen gotorketa sortzen da laborantza indartuz doan neurrian eta, lekuko erabakiorrik ez badugu ere, gure ustez, hainbeste lekukotasun erromano aurkitzen den Nafarroa Erdia, euskaldun agertzen bazaigu hurrengo mendeetan, horri esker litzateke, leinuak boterea berreskatu eta berriro ere agintzera pasatzen direlako.¹¹ Ez da errekuperatzen, aldiz, Hegoaldeko erdi partea, ordurako biztanlegoa elebakarra izan zelako, latinizatu, jakina.

Bada, halere, garai honetan hizkuntzarentzat desorekagarri gertatzen den fenomeno: kristautzea, alegia. Nafarroan, Euskal Herri guztian bezala, latinaren bitartez sartu zen, eta lexikoak berak ere baieztatzen du hori.¹² Fedea hedatzea toki hizkuntzetan egitea agintzen bazen ere, latina gertatu zitzaizen biderik bikainena lehen bait lehen erligioa hedatzeko, mendebaldean, batez ere. Tradizioak dioenez, San Saturni-

(9) Beri bezala, Nafarroako euskalkien mugara lotuz, aipatuko genituzke: Albertos, M^a L.: 1976, "La antroponimia prerromana de la Península Ibérica", *Actas I Congreso sobre lengua y cultura Prerromana de la Península Ibérica*, Salamanca, 37-69. or. Mitxelena, L.: 1961, "Los nombres indígenas de la inscripción hispanorromana de Lerga", *PV* 82-83, 65-74. Pamplona, G. de: 1961, "De nuevo sobre la lápida hispano-romana de Lerga (Navarra)", *PV* 84-85, 213-216.

(10) Ikus J. Corominas: 1965, *Estudios de Toponimia Catalana I*, Barcelona eta Menéndez Pidal, R.: 1968, *Toponimia Prerrománica Hispánica*, Madrid.

(11) Aski erranguratsua da J. M. Lacarra-k (1972: 21) dioena: "No cabe duda que para estas fechas ningún indicio de autoridad romana quedaba en los territorios de la antigua Vasconia, se apagan las formas de vida urbana traídas por el mundo romano, y huidos o muertos muchos de los propietarios rurales, las villas y las estructuras creadas a su alrededor, desaparecen. Podemos deducir que el elemento rural vasco se ha impuesto a la superestructura latina. Durante el resto del siglo V y gran parte del VI las crónicas dejan de hablar de los vascones, y cuando algo dicen es para presentarlos como pueblos independientes, no sometidos ni a francos ni a visigodos".

(12) Interesgarria gertatzen da, orohar, S. Mariner-en artikulua, 1976, "La difusión del cristianismo como factor de latinización", *Assimilation et Résistance à la culture gréco-romane dans le monde ancien, XI^e. Congrès Int. d'Études Classiques*, Madrid, Bucarest, 271-281.

no izan zen V. mendean Iruñera, eta Nafarroara bide batez, etorri zen lehenengo apezpikua. Edozein gisatan, orohar, kristautza erran izan den baino lehenago sartu zen Euskal Herriko Araba, Bizkaia eta Gipuzkoan Mañaricuak (1963) probatzen duen bezala, eta Nafarroa ere ez zela gibelean geldituko pentsatu beharko da. Bestalde, Iruñean sortu zen apezpikutegia lehenengo garaietakoa izan zela ere badakigu.¹³

1.2. Erdi Aroa

Elizak euskara edo erromantzea erabiltzen zuela zenbait eginkizunetarako agertzen duten lehenengo lekukoak Erdi Aro Beherekoak dira,¹⁴ baina Kontraerreformaraino itxaron beharko da zenbait elizkizunetan erabiltzen dela erran ahal izateko; halere, elizari esker ditugula euskarazko eta euskarari buruzko testigantzarik nagusienak ere baieztatu egin behar da.

Hizkuntzaren hedadura eta presentzia Nafarroan ez da aunitz aldatzen Goi Erdi Aroan. Sueboak, bandaloak, alanoak eta frankoak denak izanen dira bortxaz kanporatuak Nafarroatik. Zoritxarrez ez dago garai horri buruzko dokumentaziorik eta kanpokoek, frankoek, godoek eta arabiarrek, errandakoa dugu testigantza bakarra. Egitura politiko berriak sortuko ziren ziurrenez, baina ez dugu horien berri. VIII. mendean, kronista frankoek *navarros* hitza erabiltzen dute lehenengo aldiz nafar euskaldunak adierazteko, eta Iruñea izango da nafarren gotorleku.

Buruzagi bat baino gehiago egongo ziren bailaraka bananduak lurraldearen defentsarako sortuak eta harreman estuetan egongo ziren Iparraldeko biztanleekin:

la identidad de lengua y de modos de vida ha permitido mantener estos lazos hasta tiempos relativamente modernos, y es de pensar que ante la identidad de peligros, fuesen más frecuentes en los tiempos a que nos estamos refiriendo (Lacarra 1972: 30).

IX. mendean egoera berdintsuak irauten du. Presioa, frankoena iparraldetik eta arabiarrena hegoaldeetik, handia da. Badirudi Iruñeko Erresuma sortzeko zorian aurkitzen dela eta banandurik zeuden bailarak batzen joaten direla. Berriz ere Lacarra (1972: 49) aipatuz esan behar da: “El grado de romanización de todos ellos es, sin duda, muy diverso, pero en todos subsiste un aglutinante común, el uso de la lengua vasca, que a la vez les sirve de elemento diferenciador”. Honek denak eramaten du Arista deitzen zen sendia dinastia bihurtzera eta honekin Iruñeko erresuma sortzera, Iñigo Arista lehenengo buruzagia izan zelarik (851).

Garai honetakoa da arabiarrek Iruñea inguruei buruz ziotena: “es tierra poco favorecida por la naturaleza; sus habitantes son pobres, no comen lo suficiente y se dedican al bandidaje. La mayor parte hablan el vasco (*al-baskiya*), lo que les hace incomprensibles”.¹⁵ Ezaguna da, bestalde, garai hartan arabiarrek errege euskaldunen alabekin ezkontzen zirela, baina emakumeak bere kulturari eusten omen zioten:

(13) J. M. Lacarra zen Euskal Herrian kristautzea berandu sortu zelaren eritzikoa (1957: 51-70).

(14) Honela jasotzen da 1276an Beriain herrian gertatutakoa: “Aillegados los vezinos ante la iglesia de Beriayn mostróles el deán por palabra en lengua romana o en bascuenz...” S.A. García Larragueta: 1957, *El gran priorado de Navarra de la orden de San Juan de Jerusalem II*, Pamplona.

(15) Ikus, E. Levi-Provençal: 1938, *La Péninsule Ibérique au moyen Age d'après le Kitab al-Rawd al-mitar d'Ibn Abd al-Munin al-Himyari*, Leiden, 70. or.

La "arabización" de estas familias sería muy superficial; el romance, y tal vez el vascuence, sería su lengua del hogar en un principio. No olvidemos que sus mujeres solían tomarlas de familias de estirpe vasca, y que hasta la tercera generación, tras la conversión del conde Casius, se conserva en el primogénito la onomástica vasca (Lacarra 1973: 88).¹⁶

Euskara da, bada, mende hauetan lagunarteko hizkuntza, baina beharrezkoa gertatzen zaie beste bat, hizkuntza franko bat bertze herriekin, hala karolingioetarrekin nola Ebro bailarako muladitarrekin zituzten harremanetarako. Hizkuntza franko hau, erromantze bat izanen da eta aktibitate politiko handiena dagoen tokietan garatuko da, bertan sortuko direlarik hurrengo mendeetako kultura gidariak izanen direnak, monastegiak, alegia. Halere, dinastiaren aldaketak nafar erromantzearen gotorketa ekarriko du. Sancho Garces Iak (905) hartuko du erreleboa eta Zangotza inguruetakoa sendi honek Leiren jarri zuen bere egoitza. X. mendean, beraz, hasten da Erdi Aroko euskararen gibelatzea,¹⁷ eta Leireko Monastegitik seinalaruko dira kultura, eta, hizkuntzaren bideak. XI. mendean latina hartzen da "Foru Orokorrean" hizkuntza ofizialtzat eta XIII. ean erromantzea.

XI-XII. mendeetan sortzen dira aldaketarik nagusienak maila ekonomikoan, gizar-tekoan eta baita kulturean ere. Santso Nagusiak XI. mendean hasieran Orreagako bidea lekuz aldatzen du eta Errioxatik pasarazten.¹⁸ Iruñean sortzen da burgo berezi bat kanpotarrentzat eta Jakako Forua ematen zaie bertze pribilegio ekonomiko eta linguistikoekin batera. Egoera hau beste herri haundietara ere eramanen da eta bertako biztanle euskaldunak "naparrak" eta kanpotarren artean ikusezin gaitza sortzen da.

Hizkuntzari dagokionez, berriz, hemendik aurrera, XV. menderaino, Nafarroako hizkuntz egoera aldatu egingo da. Nafar erromantzea,¹⁹ arabiera, hebraiera, okzitanoa eta frantsesa bera ere mintzatzen ziren.²⁰ Hala ere, hizkuntza hauek biztanlego marjinalak erabiliak ziren. Erromantzea kenduta, besteek ez dute ia aztarnarik ere

(16) Garai honetako ikuspegi historikorako, Lacarra, J. M.: 1976, "Cristiandad e Islam", *Historia del reino de Navarra en la Edad Media*, 21-49.

(17) Inguru horietan kokatzen da *Romanzado* deritzan lurraldea. Bederatzi herri txikik osatzen dute udalerrri hau eta Goi Urraul eta Behe Urraul, Nabaskotze, Yesa eta Irunberri ditu mugetan. Izenei buruz, berriz, "se ha asociado con una posible implantación temprana de la lengua romance, en contraste con el vascuence de los vecinos núcleos navarros", J. F. Elizari: 1990, *Gran enciclopedia navarra*, X. alea, Iruñea.

(18) Bi bide ezberdin zeuden Penintsulan sartzeko Garesen batzen zirenak. Bata, Erromatik edo Arles, Saint Gilles eta Montpellier-etik zetozen erromesena, Tolosa eta Oloron-etik Somport, Jaca, Tiermas, Zankotza, Monreal eta Gares egiten zuten. Besteek, Paris aldetik zetozenek, Tours, Poitiers, Bordele, Ostabat eta Orreagatik Iruñea eta Gares egiten zuten. Hortik aurrera bide bakarra zuten, Lizarra, Los Arcos, Logroño, Nájera, Santo Domingo de la Calzada, Belorado eta Burgos.

(19) Nafar erromantze honek eta erromatarren garaitik gorde zen latinetik sortutako erromantzeak, Nafarroako Hegoaldeko, Ebro inguruak, alegia, ez zituzten, ziurrenez, ezaugarri berdinak izanen. Aztertu beharko litzatekeen arazoa dela hau, uste dut.

(20) Gero eta gehiago ari da hizkuntza hauen egoera ezagutzen. Ikus Mixelena 1971. Nafar erromantzerako: González Ollé, F.: 1970, "Vascuence y romance en la historia lingüística de Navarra", *BRAE* 50, 31-76. or.; 1970, *Textos lingüísticos navarros*, Pamplona. Okzitanorako: González Ollé, F.: 1969, "La lengua occitana en Navarra", *RDTP* 25, 285-300. or. Bertzalde, hona R. Cierbidek (1989: 30) laburki dioena: "Como es sabido en la Navarra medieval convivieron a nivel de lengua escrita y oral diversas variantes románicas —romance de Navarra, occitano-languedociano, occitano-gascón y acaso castellano, sin olvidar el francés particularmente a partir de 1234 y durante el reinado de las dinastías de las casas de Champaghe y de Evreux. siglos XIII-XV—, junto con el euskera y, acaso, el hispanoárabe dialectal de las minorías moriscas de la Mejana tudelana".

utzi: dokumentu idatziak eta lexikoan mailegu batzu eta toponimian arabiarrek utzi duena besterik ez da agertzen. Bertzalde, historiagileek erraten duten bezala, Nafarroan zeuden beste etnien eta euskaldunen artean ez zen inoiz batasunik lortu, aitzitik, irmotasun handiz eutsi diote nafarrek bereari.

Honek denak euskara zela hizkuntza nagusia eta gehiengoak erabiltzen zuena agertzen digu.²¹ Horrela ikusi zuen XII. mendean Aimeri Picaud erromes frantsesak Nafarroako bidea egin zuenean,²² eta berdin bertze erromes alemaniarrek, Arnold von Harff-ek, hiruehun urte beranduago, XV. mendearen hondarrean, Donapaleu, Ostabat, Donibane Garazi, Auritze, Larrasoaña, Iruñea, Gares, Los Arcos eta Biana nafar herriak pasatu zituenean, biek jaso eta paratu bait zuten hiztegi bat bertze erromesen lagungarri (ik. Mitxelena 1964: 59-61 eta 63-65). Erraten ari garenaren frogarik garbiena beste hizkuntzetan, erromantzez, idatziriko dokumentuetan, batez ere, agertzen diren toponimia eta antroponimiako euskal izenak dira eta, horiekin batera, Foru Orokorrean agertzen diren petxen edo zergen izenak: *opil arinçada, on bazendu avaria, açaguerrico, ozterate*, e.a.²³

Alabaina, bada ikuspegi sozialetik datu bat azaldu nahi dudana, hizkuntzari buruzko tratamenduarena hain zuzen. XI. mendean hasten zaizkigun lehenengo lekukoetatik, “basconea lingua” (Leire, 1060), “bascones vocant” (Leire, 1085), “lingua navarrorum” (Leire, 1167) eta horiekin batera, “rustico vocabulo” (Leire, 1045), “antiquis vulgalibus” (Leire, 1051), “vocabulum sortitum” (Leire, 1058) irakurtzen dira (Lacarra 1957: 12-13). Hau, izan ere, garai hartan herri hizkuntza guztiekin gertatzen zen, baina hauetan erabilera garaitzen eta hizkuntzak prestijiatzen joan ziren eta euskararen kasuan, aldiz, alderantzizko prozesua gertatu zen.

XIV. mendean, Carlos II-aren garaian, Huescako *Ordenanzas Municipales*-eko aginduan ona zer zioen: “Ytem nuyl corredor nonsia usado que faga mercaderia ninguna que compre ni venda entre ningunas personas, faulando en algaravia ni en abraych nin en basqueng; et qui lo fara pague por coto XXX sol”.²⁴ Botere publikoetatik euskara baztertua zegoen hizkuntza zen, baztertua ezezik, debekatua ere bai. Edozein gisatan, den gutxienean ere, euskal hizkuntzaren presentzia azaleratzen da. XIV. mendetik aurrera testigantzek itxura berria hartzen dute. Ahozko tradizioz gaur arte iritsi zaigun otoitz profanoa, *Pater noster chiquia*, alegia, XIV. mendetik Iruñeko katedralean idatzirik gordetzen zen. XV. mendean, herriaren erabilera gero eta gehiago paperen bitartez ixurtzen da. 1415. urtean, Carlos III, aren idazkariaren gutuna eta urte bereko “Peregrinus dat gaudium apeçari ez oroc axeguín” (Mitxelena 1964: 58-60), mezuek euskara hizkuntza kriptikoa bezala erabiltzea adierazten dute, bai,

(21) Hemen ere geure egiten ditugu Lacarraren hitzak: “Al historiari la Edad Media del País Vasco, nos asalta constantemente la preocupación de estar reconstruyendo el pasado de un pueblo que se expresa por escrito en un idioma que no es el que se habla, y que el suyo se le escapa a través de los documentos” (1957: 9).

(22) Erromes honek Baschi —Saltus aldekoak eta Iparraldekoak, Akitania-koak, alegia, direlarik—, eta Navarriren arteko ezberdintasuna egiten du: “sed Baschi facie candidores Navarris aprobantur”. Ikus, J. Viellard: 1963, *Le guide du pèlerin de Saint-Jacques de Compostelle. Texte latin du XIIe. siècle, édité et traduit en français d'après les manuscrits de Compostelle et de Ripoll*, 3. ed., Macon.

(23) *Fuero General de Navarra* deritzana, hizkuntzaren aldetik ikusteko: Menéndez Pidal, R. *En torno a la lengua vasca*, 37, Mitxelena, K.: 1964: 33-36.

(24) Lacarra, J. M. 1913, *Revista de Archivos y Bibliotecas*, XXIX, 433. or.; Apat-Echebarne 1957: 12-13.

baina hainbeste urtetan euskal hizkuntzari eusteak suposatzen duen kemena eta maitasuna ere adierazi nahi dute. Nafarroako Condestableari egiten zaion kantak ere, 1494.ean, bertze botere eta indarren gainera gordetzen zela euskara agertzen du.

Ezinezkoa da, bada, hainbeste mende hartzen duen Aro luze honetan euskarari muga geografikorik ezarri. Caro Barojak (1945) 1587. urtean zituenen antzerakoak izanen zirela dio. Gutxienez badakigu horiek behintzat izango zituela, baina Behe Erdi Aroan Ekialdetik agertu izanen zen erromantzea taket bat bezala izanen zen euskararentzat, eta aurrerantz, Nafarroa Erdia guztian joanen zen hedatuz. Ez zen, bestalde, gizarte elebiduna sortuko, mintzaleek bi hizkuntzak erabiliz. Nire ustez, euskaldunek elebakarrak izaten jarraitzen zuten, eta gaztelera sartzen zen tokietan hizkuntzaz aldatzen zen, Iruñea eta bertze herri handiak —Lizarra, Tafalla bera, Gares, Zangoza ziuurrenez— herri elebidunak gertatuko ziren, baina banaketa linguistikoarekin, hau da, euskaldunak batetik eta erdaldunak bertzetik, gizarte elebiduna, hain zuzen, baina ez norbanako elebiduna, elebakarra baizik, beherago frogatu eta zehatzago ikusiko den bezala. Nolabait azaltzeko, gizarte bakarrean, edo, bertzela erran, herri berean jende kopuru txiki bat erdalduna zen, bakarren batek euskaraz ere jakinen zuelarik, eta bertze talde handiena euskalduna, hauek erdara fitsik ere ez zekitelarik.

1.3. XVI eta XVII. mendeak

XVI. mendean bi ardatz nagusi ditugu nafar erresumaren galera, Seigarren Merin-datean mantentzen bada ere, eta euskal literatura idatziaren sorrera. Bi gertakizun hauek zuzenean ez badute ere loturarik, zeharbidez badute zerikusirik elkarrekin.²⁵ Edozein gisatan, euskararako nolabaiteko errenazimendua sortzen da eta euskal egorearen lekukoak zehatzago agertzen hasten dira.

Gasteizko Seminarioan dagoen koaderno batek, 1587. urtekoa, euskararen garai hartako geografi mugak zehatzeko daturik garrantzitsuenak eskaintzen ditu.²⁶ Eskuizkribu honi esker, Nafarroako euskararen lehenengo muga linguistikoa ezar daiteke, Nafarroako Apezpikutegiko herrien zerrenda ia osoa hizkuntzaren arauera sailkaturik ematen bait da. Nafarroako 536 herri agertzen dira. Zerrenda honetatik Agilar bailara falta da, eta bailara honetako herri nagusienak aipatuz, zerrendatik kanpo gelditzen dira Zuñiga, Marañon, Biana, Los Arcos eta hego-mendebal heretzean daudenak. Honen arrazoa argia da, herri hauek Calahorrako Elizbarrutikoak bait ziren. Edozein modutan, Zuñiga, esaterako, euskalduna izanen zela erran daiteke, alboko herriak Galbarra, Gastain eta Bitoria ere euskaldunak zirelako.²⁷

Agertzen diren horietatik, 58tan gaztelera egiten zen eta 451tan euskaraz. Azken hauek gehiago ziren oraindik, batzutan bi herri batera aipatzen direlako: "Urrugula y echarry, Licasso y gorranz (sic), Oderiz y Amadoz...". Horrez gainera, erdaldu-

(25) Badirudi Etxepare nafarra esperteraturik egon zela gaztelar erresumaren alde ateratzeagatik eta, bestalde, Leizarragak nafar erreginarekin aginduz itzuli zuen euskarara Testamentu Berria.

(26) Lehenengo aldiz M. Lekuonak argitaratzen du: 1933, "El euskera en Navarra a fines del siglo XVI", *RIEV* XXIV, 365-374. or.; gero berrargitaratua (Zenbaitek 1966: I, 127-137).

(27) Lan hau bukatu ondoren J. M. Satrusteguiaren lan interesgarri eta zehatza argitaratu da, non lurralde honen bilakabide linguistikoa azaltzen den: 1991,1, "Euskeraren eboluzioa Lizarrerrian", *Euskera* 36, 93-124.

nak bezala aipatzen direnen artean euskaraz ere egiten zenaren ziurtasuna dago. Esaterako, Lizarraldeko Lizarra bera, Oteiza, Ayegi, Morentin, Muniain, Arroniz, Anzin, Azedo, ekialderantz eginez, Mendigorria, Artaxona, Tafalla. Iruñea bera ere talde honetan sartzen delarik.

Zerrenda honetan arazo bat sortzen da, berriz ere euskararen egoera soziolinguistikoarena. Zein zen biztanleen egoera linguistikoa erdaldun bezala ezartzen diren lekuetan: Iruñea, Tafalla, Lizarra, nagusienak bertzerik ez aipatzeko. Elebakarrak —erdaldunak edo euskaldunak— ala elebidunak ote ziren? Zerrenda oso erizpide soilez egina dago, hizkuntza batera edo bestera banatuz herriak eta tartean egon daitezkeen aldaki guztiak baztertuz. Bertzalde, informazioa esku ezberdinez jasoa egonen zenez, ez da erizpide bera jarraitu toki guztietan. Kasu batzutan, errateko, Lizarra, Tafalla, Iruñea, elebidunak ziren herriak, erdaldunak bezala hartuak daude baina badira eta XVI. eta XVII. mendeko idazkietan aztarnak hori baieztatzen dutenak. Bertzalde, elebidunak euskaldun bezala agertzen direnak ere badira: Zangoza, Nabaskotze, Nardues, Romanzadua bera. Azkenik, elebakar euskaldunak euskaldun bezala agertzen direnak lirakeke, horietan goi-mailako jauntxoak, apeza, albaitea, sendagilea izanen zirela bakarrik elebidunak, beste mendeetan ikusiko den bezala.

Hortaz, XVI. mendeko Nafarroako mapa linguistikoak, orohar, hiru zati nagusi ditu, bata euskaldun hutsa, bestea erromantzedun hutsa eta zati elebiduna bien tartean. Hona ekialdetik mendebalderantz listan erdaldun bezala agertzen direnak eta elebidun bezala hartzen ditugunak: Zarrakastelu, Murillo el Fruto, Santakara, Pitillas, Beire, Olite eta Tafallatik igaroz, Artaxona, Mendigorria, Oteiza, Lizarra, Nazar eta Azedo, muga honetatik iparrerantz Iruñea, jakina.

Badira lekukotasunak apezpikute giko dokumentuan erdaldun bezala agertzen diren herrietan euskaraz ere egiten zela agertzen dutenak. Hona garrantzitsuenak. 1539. urtean, Iruñeko apezpikua izendatzeko, katedraleko kabiloak —euskaltzalea zena, bertzalde—, apezpikua Nafarroatik bertatik hautatzeko eskubidea errebindikatuz batera, nafarra eta euskalduna behar zuela izan eskatzen zuen (Apat-Echebarne 1974: 102-3). Garrantzitsua gertatzen da ere Iruñerako, 1586. urtean, hiri honetan sortu nahi zuten karmeldarren konbentuan, Aita Gracian-en lekukotza, non agertzen den jende elebakarren egoera; ikus Apat-Echebarne 1974: 100. Barbarin-en, (1576) sorginkeri-auzian, bertakoa zen andre baten hitzak honako hauek izan ziren: “Ay hene alaua herraz galdua”. Lizarran (1592) Nafarroan zehar Felipe II-k egin zuen bidaiaren lekukotasunak daude, herri honi buruzko informazio interesgarria azalduz:

Esta ciudad es una de las tres capitales del Reino y la menor de ellas, pues sólo tiene unos 2.000 habitantes, cuya parte más humilde (*menu*) habla la lengua vizcaína que ellos llaman vascongada, la cual nos pareció muy extraña, no entendiendo de la misma ni una sola palabra (Ondarra 1980: 372).²⁸

Artaxona (1512). Herri honetako zen Joango Lasterra-k 1512. urtean, Leringo kontearekin euskaraz mintzatzen zela zioen. J. M. Recondo-k.²⁹

(28) J. Garatek ere ematen du bidaia honi buruz informazioa: 1979, “Viaje de Felipe II por la Rioja y Navarra en 1589”, PV 429-443. Erran dezagun, bidenabar, Enrique Cock-ek dioenez bidai bertan Lizarrarantz zihoaztela galdu eta Abartzuzara iritsi zirela, hango jendea “razonable, aunque de diferente lengua, vascoñada, que no se entendía” omen zelarik (Ondarra 1980-1: 372); 1587.eko dokumentuan euskalduna bezala agertzen da.

Kontserbatzen den euskara idatziz, Satrustegui (1990a eta 1990b) argitaratu dituen Areson aurkitutako "Aita gurea" eta "Kredo" zatia aipatu behar dira. "Juan de Amendux"-en Eresia (1564);³⁰ beste gutun kriptiko bat ere badugu, 1549. urtean, Erromatik Juan de Irañeta-k Saldias-eko erretorea zen Pedro de Itero-ri bidaltzen diona: "eta Jaincoac parcaderozola Migueli, çerren ni emen nayzala eçuen esribatu bear berçeri" (Mitxelena 1964: 60).

Baina mende honetan, batez ere auzietara joaten ziren lekukoen testigantza euskalduna agertzen zaigu, elebakarrak izanik, euskaraz egin behar izaten bait zuten beren aitormena.

1. Ezkontz-auziak, Zufian (1552) herrikoak ziren Diego eta Maria Miguel bikote gazteak ezkontzeko zin-hitzak euskaraz ematen dituztela agertzen du egiten den ezkontz-auzian. Utergan (1547), (Sarasola 1983: 103-4).

2. Sorginkeri-auziak, lehen aipaturikoa Barbaringoaz gain, Burgin (1569), Zenozen eta Urrizola-Galain-en (1576), Orikain-en, Ostiz-en (1576) (Sarasola 1983: 105-9).

3. Elizako prelatzioaz egiten den auzian (1597) euskararako lekukotasun garrantzitsua dago (Sarasola 1983: 113). Bestalde, agoteei buruz dauden erreferentzien artean bat dugu mende hartakoa, Monreal (1597), (Sarasola 1983: 109).

XVII. mendean egoera linguistikoa aski tinko gordetzen da. Iruñean mende hasieran (1604ko maiatzaren 15ean), Udaletxeko aktan agertzen da garbi:

Los Rexidores [...] dixeron que considerando que el lenguaje primero y natural de la dicha ciudad y sus montañas de donde por la mayor heran los moços y moças de servicio hera el bascuence y que assi como otros muchos vecinos y habitantes no sabían ni entendía otra lengua que el dicho bascuence... (Irigaray 1966: 68-9).

Lau urte beranduago, "Carpinterias" zeritzan auzoan, 1608ko abuztuaren 31an jasotako akta batean hona zer adierazten den:

... habiéndose juntado en el lugar acostumbrado el Prior y vecinos y moradores siendo llamados por los dichos mayores y estando juntos el dicho prior que es Martín de Lecaun leyó la cédula rectro escripto y en bascuence les dió a entender lo contenido en ella.³¹

1610. urtean Iruñean jaio eta San Cerningo elizan Aita J. Moret bataiatua izan zen. Berak *Anales del Reyno de Navarra*-n (1684) dioenez euskara ezagutu eta maite bide zuen. 1660an, Iruñean ere, ospatu ziren misioen artean bat berezia urtarrilaren 25ean ospatu zen. Horri buruz ematen duen informazioak hona zer dioen: "El domingo a la tarde [...] hubo plática en vascuence, a que acudió innumerable gente, por ser mucha la vascongada que hay en esta tierra y entenderla casi todos" (Fagoaga 1962: 210).

Bost urte beranduago, 1665ean, auzi interesgarri bat gertatzen da. San Cernin

(29) 1951, "La lengua vernácula en S. Francisco Javier", *BAP* 17, 119-144.

(30) Satrustegui, J. M.: 1963, "Hallazgo de una elegía vasca del año 1564", *BAP* 19, 63-65. or. Irigaray, A.: 1963, "Sobre la elegía vasca de 1564", *BAP* 19, 217. or.

(31) Arazuri, J. J.: 1970/V/31, "Historia chica de Pamplona. (Epoca de Felipe II)", *Diario de Navarra*, 35. Apat-Echebarne (1974: 77).

elizarako “Servidor del plato” zeritzan kargua, purgatorioko arimen aldeko meza guztietan egin behar zen diru bilketaren urteko arduraduna, Josef Salcedo-ri eskaintzen diote. Hau, beste arrazoien artean, euskaraz ez zekiela, Burgostarra zela eta kargua hartzera ukatzen da. Bikario Jeneralak zin hartu ondoren hara zer erabakitzen duen: “Habiendo visto la petición presentada por [...] y constar en ella ignorar la lengua vascongada, y ser necesario saberla, para que pueda pedir limosna ...” (Fagoaga 1962: 206).

J. de Beriaynek (1621, Al lector), erabiltzen duen euskara motari buruz dio: “yo escriuo el que se habla en Pamplona, Cabeça deste Reyno, y Obispado de Navarra, que es el que se habla en la mayor parte del, donde se habla bascuence, y el que mejor se entiende en todas las partes,...”. Eta Nafarroako Erresumako zen Konseju Real-eko idazkariak, Martin de Alcoz, eta Iruñeko Cabildoaren izenean Echalaz Doktoreak idazten dituzten baimenetan euskara eta erromantzea direla Elizbarrutiko hizkuntzak aitortzen dute. Eta hau gutxi bailitz, Beriaynek berak *Doctrina*-n euskarari buruz mintzatzen denean “... acá hasta el día de oy, se ha conseruado en la muy noble ciudad de Pamplona y en toda la tierra Bascongada”. Eta Dotrinaren zentso-reak ere, Alonso Maço-k: “... para esta Diocesi, por ser la mayor parte tierra de Bascongados” (Apat-Echebarne 1974: 93-94).

Lizarrako San Juan Bautista elizarako, 1607. urtean, hautatzen den bikarioaren aurka egiten den idazkian birritan ere agertzen dute egoera linguistikoa: “Itten entienden probar que la elección de Vicario que an echo los mayordomos y diputados de la dicha parrochia la an echo no mirando a la necesidad de la parrochia porque en ella de las tres partes la una es vascongada” (Irigaray 1966: 70). Eta beste pasarte batean arrazoi berdinarekin jarraituz: “... por haber más de la tercera parte meramente vascongado y no saber romanz y el dicho cura no saber bascuenz” (Apat-Echebarne 1974: 79).

XVI. mendean elebidunak ziren herriekin jarraituz, Tafallarako dagoen testigantza dakargu. Aita Arezzo kaputxino italiarrak eginiko bidaiaren azalpenean zioen: “Da Tafalla in qua comíncia il linguaggio Biscaglino, che è difficile d'intendersi per ser diverso dallo Spagnola, in modo que tra di loro ne meno s'intendono...” (Legarda 1966: 140, 2. oh.).³²

XVI. mendean muga gelditzen diren ekialdeko herrietan oraindik mende hone-tan euskaldunak direla ageri da gutxienez: Usue (1611), Lumbier (1629) eta Zangozako Sada (1605) 62 urteko biztanle baten aitormenak agertzen du elebakar euskalduna zela: “... habiéndosele leído y dado a entender en vascuence los bienes expresados en la declaración...” (Apat-Echebarne 1974: 95). Testigantza euskaldunak agertzen dira baita ere Bigurian, Salinas de Oron, Artazun, Legardan, Utergan edo Lizarraldeko, Lezaunen, Iturgoienen, besteren artean. Tokia ezezik, egoera elebarkarra ere adierazten dute, Santiago Ordenako Zaldunak izendatzeko, testigantza bila Madrildik datozen jaunak itzultzaile beharrean agertzen bait dira. Balio bezate honako lekukotasun hauek:

(32) Zita Fr. Filippo de Fiorenza-k, 1704. urtean idatzirik lanean agertzen da: *Relazione del Viaggio fatto dal M.R.P. Bernardino d'Arezzo a suoi compagni*, 563-64. or.

En el lugar de Leçaun dicho día mes y año (1643 / 6 / 16) abiendo llegado a nuestra notizia que muchas de las personas que hemos de examinar para estas ynformaciones son bascongados cuya lengua nosotros no la entendemos como niellos la nuestra castellana,... (Munarriz Urtasun 1966: 104).

Artazu-n (1672) "... nos aseguraron que todos hablaban en vascuence y que ninguno sabia castellano sino es el Cura..." (Munarriz Urtasun 1966: 119).

Ikusi dugunetik zera jarraitzen da: 1. "bascongado" azeptzioak euskaldun elebakarra adierazten duela; 2. Herri elebidunak izan arren batzuk, biztanle euskaldunak euskaldun direla bakarrik, gazteleraz ez dakitelarik; 3. Oraindik euskaldun hutsak diren herriak gelditzen direla, errateko Lizarraldean; 4. Beste kasu batzutan, aldiz, Erdi Arotik elebidunak zirenak, elebidun izaten jarraitzen dutela, baina goian aipaturiko norbanakako banaketa linguistikoarekin.³³

1.4. XVIII. mendea

Mende honetako azken laurdenean (1778) amaiera garbirik izan ez zuen auzi baten berri daukagu.³⁴ Gertatzen ziren delitu, salaketa eta auzietarako frogak batzen "errezeptore" deitzen ziren pertsonak ibiltzen ziren herriz herri, eta "errezeptoreen" hautaketarako "hizkuntz perfilak" hagitz kontuan behar zen hartu, eta garai hartan ere arazo honek eztabaidak sortzen zituen. Toki euskaldunetarako, euskaldun hutsetarako erran nahi bait da, "errezeptore" euskaldunak ezinbertzekoak izaten ziren; ez, ordea, gazteleraz ere bazekiten herrietarako. Auzi luze honek, orrien aldetik behintzat luzea, euskararen egoera geografikoa azaltzeko balio du, erizpideak kontrajarriak gertatzen badira ere lekukoaren arauera. Errezeptore erdaldunek beren alde jokatzeko dute, eta, zuzenean edo zeharbidez, euskararen aurka egiten dute. Horrekin batera, eta batez ere, egoera soziolinguistikoa eta hizkuntzarekiko jarrerak ikusteko ere balio bikaina du, askotan gaurkoak diruditelarik. Euskararen hedadura gehiengoarena izanik ere "...ocupa de tres partes del Obispado las dos y más";³⁵ eta bertze batek: "...la tierra vascongada que ocupa más de la mitad de este Reino...", errezeptore euskaldunak oso gutxi ziren: "de los veinte y quatro receptores solo son nueve vascongados y los restantes romanizados", eta horiek ere eztabaidatuak erdaldunen aldetik.

Aurreko mendetik hona bitartean euskararen galera ere nabari omen da:

... asi como el empleo y cargas son iguales (vascongados y castellanos) lo sean también en las utilidades, haciéndose común el turno, como lo estubo como hasta aora veinte y cuatro años, aun habiendo mas numero de vascongados que al presente.

(33) Juan de Beriayn-ek euskaraz eta erromantzez idaztea erabakitzen du bi hizkuntzak erabiltzen zirelako, baina XIII. menderako ere bi hizkuntzak erabiltzen zirela Beiaín herrian badakigu, 1276. urteko agiriak agertzen duenez bi hizkuntzez baliatzen baitziren arazo garrantzitsuak herriari azaltzeko; Mitxelena (1958: 263-264).

(34) Bi zati ditu auzi honek, lehenengoa elizako epaimahaletakoa eta bertzea herrikoa. Guri ez digute ardura auziaren xehetasunak, hizkuntzari dagozkion aztarnak eta erizpideak baizik, eta, beraz, nahiz batera nahiz bertzera bereizketarik gabe joko dugu.

(35) Azaltzen diren zitak Irigaray 1966a-tik jasoak dira.

Galera horren arrazoietakoa bat “romanzadoa”-koa den errezeptore batek azaltzen du, gazteleraren presentzia, herri euskaldunetan, maisuei eskertzen bait die:

... porque es bien notorio y público que en la llamada tierra vascongada los mas saben y todos entienden el castellano, especialmente en los pueblos crecidos, por haverse introducido este idioma generalmente, con la plausible providencia de enseñarlo los Maestros, no sólo a los niños prohibiéndoles el bascuenz si no es a todo el pueblo...³⁶

Eritzi eta azalpen hauekin batera, lehen euskaldunak eta orain “romanzadoak” direnen herri zerrenda luzea ematen dute. Bertan, ia Nafarroa Erdi guztia sartzen da: Cuenca de Pamplona, Egues bailara, Aranguren bailara, Cendea de Galar, Elortz bailara, Cendea de Cizur, Etxauri bailara, Cendea de Olza, Cendea de Ansoain, Goñi bailara, Ezkabarte bailara, Longida bailara, Artzibar bailara, Linzoain bailara, Unziti bailara, Ibargoiti bailara eta, horiez gain, “Villas solas que por su gran población saben romance: Echarri-Aranaz, Huarte-Araquil, Lacunza, Arbizu, Burguete”.

Halere, datu hauek ez dira hain zuzenak, Nicolás de Alzaga-k, erregearen eskribau eta apezpikute giko epaimahaiko errezeptore eta Iruñeko notarioak, berak bisitatu eta ikusitako herri zerrenda luze bat, ez goian azal dutako osoa baina bai gehiena, eman ondoren, honela dio: “... y por lo común los demás la lengua vascongada que es la mas usada y corriente”. Eta beste pasai batean: “... aunque entienden parte del castellano no se acomodan sino en el curso del vascuence, pidiendome les explique las diligencias en dicha lengua”. Eta horiek denak gehiago indartzeko, herriko mezetan erretoreek sermoiak eta gainerakoak euskaraz egiten zituztela: “en vascuence como más común y comprensivo a todos”.

Bertzalde, aipaturiko herri handiei buruz, Etxarri-Aranatz, Lakuntza, Arbizu eta Uharte-Arakilgo eskribauak lekukotzat hartuz, herri horietan erromantzez zekiten pertsona bakarrak honako hauek omen ziren: “sacerdotes, escribanos, médicos, boticarios, cirujano, estudiantes, ministros de la renta real del tabaco, maestros de primeras letras y algún que otro guarda, labrador o trajinero”. Eta eskribauek horiekin bakarrik eta ez bertekin, hau da, ez herri guztiarekin, “han ejercido en romance, con todos los demás han ejercido sus funciones en vascuence”. Lekukotasun horren alde dago Irisarri prokuradorearen testigantza:

... porque a excepción de los Sacerdotes, estudiantes, etc., etc., todos los demás comunmente son bascongados líquidos, y aun algunos de dichos oficiales, después que se han restituido a sus países, estableciendo en ellos su residencia, dejan a olvidar por falta de curso i ejercicio lo que aprendieron de romance y para su mayor satisfacción, y seguridad de sus conciencias regularmente se examinan las pruebas en vascuence.

Auzi honetan, lehen erran bezala, hizkuntzarekiko jarrera ere jasotzen da. Ezta-

(36) Badira maisuen lanari buruzko lekukotasun gehiago. Eraul-era, Lizarraldean, 1722. urtean euskaraz ez zekien apeza igortzen dute. Herria aurka agertzen da nonbait, eta apezaren burua zurituz han jarri duenak dio: “todos los naturales de dicho lugar saben tambien como el vascuence, el castellano o romance; pues educando a los niños en escuelas donde no se permite hablar vascuence...” Ros Galbete, R.: 1977, “Proscripción de la enseñanza escolar del vascuence en Eraul en 1722”, *FLV* 26, 311-313. or.

baida guztian, erromantzadoek jarrera bortitz eta oldartsua dute, eta ez dute momentu batean ere errezeptoreak elebidunak izan beharra onartzen; euskaldunak, berriz, alderantziz, euskaldunen beharra defenditu arren, apalagoak ageri dira, eta gutxi izan arren, ez dute errezeptore gehiago izendatzea eskatzen, daudenak mantentzea baizik. Erdaldunek, gainera, herri euskaldunetan erdaraz ez egitea edo erdaldun gehiago ez egotea “general desgracia” bezala hartzen dute eta euskaldunak adierazpen horren aurka ateratzen direnean, zuzentzen dute erranez ez zirela ongi ulertuak izan eta errate horrekin zera adierazi nahi zutela: “...que no sería tan desgraciado el pueblo que dejase de tener alguna persona castellana a mas de su Párroco...”.

Badugu, bertze lekukotasunik ere mende honetarako. Herriak, agian, kantitatean ez baina kalitatean galdu duela erran behar, elebitasuna bortitzagoa ageri bait da. Mugak ez dira asko aldatu. Tafallan mendearen bukaeran baziren oraindik euskaldunak, Azparrengoia zen apezak bere eginkizunetako bat zuen: “dar catequesis a algunos niños del idioma vascongado” (Cierbide 1979: 516).

Gallipienzo, Monreal, Garinoain, Barasoain, Mendibil eta Artaxona bera euskaldunak dira. Larragan, euskararen presentzia bada, baina badirudi euskara ahultzen hasia dela. Lizarraldean, Dicastillo eta Eraul herriak ere, hegomendebaldeko heretzean, euskaldunak direla agertzen da.

1.5. XIX. mendea

Añibarrok mende honen lehen herenean eginiko herri euskaldunen zerrenda Villasantek (1966: 44-60) argitaratu zuen. Begirada batez interesgarria dirudien dokumentua den arren, azterketa zehatzagoz fidagarritasun handia galtzen du. Herri euskaldunen zerrenda bera ez da ez osoa ez bermea, eta kontserbakorra agertzen da. Mendebaldeko bailaretatik: Arakil, Sakana, Ergoiena, Larraundik hasi eta Ekialdeko Erroibar, Artzibar eta Zaraitzuraino, egun ere euskaldunak diren herriak aipatzen ditu, eta horiek ere ez denak. Ultzaman, Iraizoz eta Larraintzar besterik ez, eta Aezkoa bailararen berri ere ez du ematen. Iruñea inguruko herriak, Cuenca de Pamplona deituko genukeena, euskalduntzat jotzen ditu eta Iruñetik hegoalderantz joz, Ibargoiti bailara, Izagaondoa eta Lizarraldetik Goñibar. Besterik ez. Añibarroren zerrendak, bada, ez du ekarri garrantzitsurik euskararen mugak ezartzeko, han euskaldun bezala ematen dituen herri gehienetan XX. mendean ere euskaraz egiten bait zen. Erronkariko bailarari buruz, aldiz, “ya no se predica en bascuence” (Villasante 1966: 58); fraseak, agian, adierazi nahi du zein erizpidez eginiko zerrenda den. Gehiengo euskalduna izatea, euskaldun hutsa, alegia, sermoiak euskaraz ematea premiazkoa bihurtzen zelako herri horietan. Ez bait dugu ahortzi behar Añibarroren xedea misioak ematekoa zela eta fraile eta misiolariet beren lana nola egin behar zuten erakustea.

Edozein modutan, beste lekukotasunetik kanpo, garrantzitsuena, L. L. Bonaparte Printzeak eginiko mapa da.³⁷ Mapa linguistiko honetan, XIX. mendeko azken laurdeneko Nafarroako euskararen muga informazioa ezin zehatzagoa eta garrantzitsu-

(37) *Carte des sept provinces basques montrant la délimitation actuelle de l'euscara, et sa division en dialectes, sousdialectes, et variétés, par le prince Louis-Lucien Bonaparte, Londres, 1863.*

goa eskaintzen da, batez ere euskararen egoera demografikoa azaltzen duelako. Horretarako, koloreen bizitasunez baliatzen da, edozein tokitako mintzaleen kopuru maila adierazteko. Eta, egia errateko, Iruñetik hegoalderantz agertzen dena oso margo ahulean agertzen da. Edo, alderantziz, muga linguistikoa, beti bezala, eritzien arauera jarri behar da, mapa horretan margo ahulean egon arren, zenbait lekutan, ez ziren zaharrak bertzerik, eta horien artean ere ez denak, euskaraz mintzatzen. Dena dela, muga hori, mendebalde ekialderantz eginez honako tokietan gelditzen zen: Ziordia, Iturgoien, Gesalazen Estenoz, Iltzarben Artazu, Gares, Barasoain Orban, Ibargoitin Izko, Urraulen Artajo, Mugeta, eta, azkenik, Burgi herria.

1.6. XX. mendea

Berriz ere lekukotasun eliztiarra dugu mende honen hasieran: *Guía eclesiástica y estado personal del Obispado de Pamplona en 1 de septiembre de 1904* bildu zen (Fagoaga 1966: 210). Herri bakoitzeko apezak emandako informazioaren bitartez eginiko zerrenda honen aurrean, ordurako mugak erabat aldatuak daudela esan behar da, batez ere hitzez hitz jarraitzen bada hemen esaten dena. Muga, beti bezala, Ziordia eta Urbasatik hasi, Andia mendizerratik igaro, bertan Goñi eta Urdanoz sartzen direlarik (Goñibarrerako ik. Ondarra 1987: 117-121), Ultzurrun, Olo, Saldise, Iruñea inguruan, Olzan ageri dira herri euskaldunak, Untzu, Orrio, Makirriain, Aderiz, Ezkabarte, Juslapain, Atez, Odieta, Olaibar eta, ekialderantz, Esteribar, Erroibar, Auritze, Orreaga, Aezkoa, Zaraitzu. Erronkarin Isaba, Uztarroz eta Bidankotze euskaldunak bezala aipatzen dira. Kasu honetan ere ageri da erizpideak ez direla ez oso koherenteak ez eta berdinak ere. Gainera kanpoan utzi ditu geroago euskaldun agertzen diren herriak. Urraulgo Adoain eta Ayetxu garai hartan euskaldunak ziren, hemen aipatzen ez direnak. Hortaz, aurreko menderako Añibarroentzat errandakoak hemen ere balio du.

Hemendik aurrera ez dugu muga berririk seinalatuko. Laburbilduz, zera errango genuke, XIX. mendetik hasita galera etengabea izan dela, batez ere azken ehun urte hauetan. Dena den, euskararen berreskuratzeko daramagun bilakabidean, mugek ez dute balio handirik, eta egoera linguistikoa ikuspegi bertikalez beharko litzateke begiratu, erizpide soziolinguistikoak nagusitzen bait dira.³⁸

2. Nafarroako euskalkien sailkapena

... todos siguen aceptando, con retoques mínimos, la clasificación de los dialectos vascos establecida por Bonaparte, [...], y no precisamente con los mismos criterios que luego se han empleado en dialectología románica o germánica (Mixelena 1976: 319).

Tamalez, adierazgarriak eta oraindik baliagarriak gertatzen dira hitz hauek, euskalki guztietarako orohar eta Nafarroakoetarako bereziki. Egia erran, oraindik kontrastatzeke dago sailkapen hori hizkuntzalaritzako erizpide tinkoz.

(38) Irigarayk 1935. urteko muga zehatza jarri zuen eta Sánchez Carrión Txepetxek 1970. urtean jasotako datuekin, betze muga bat gugandik hurbilago gelditzen dena. Ikus Apar-Echebarne (1977). Baita, aipaturiko datan herriz herri euskararen egoera ikusteko, Sánchez Carrión (1972).

2.1. Sailkapenak

Hainbeste gauzatan aintzindaria zen Oihenartek³⁹ erizpide historikoz Nafarroa gehianean hizketa berezia erabiltzen zela (1926: 168-9, 353) erran zuen eta, bera nafarra izanik ere, "Vascitania" deitzen zuen Iparralde guztirako euskalki bakarria berezi izan zuen, aldenuz linguistikoki ordurako muga politikoak ezberdintzen zituen lurraldeak.

Zorrotzago jokatu zuen hurrengo mendean Larramendik. Literaturarik gabeko euskalkiak libururik gabe ezin zituela ezagutu eta herriz herri ibiliz jaso zuen beharrezkoa zuen informazioa.⁴⁰ Ez dut uste, halere, toki batzuetan eta Nafarroan bereziki aunitz ibiliko zenik, eta literatura idatziaz erran zuena baino gehiago baliatu zen.⁴¹ Ikuspeirik helduena agertzen duen lanean *Corografía*-n hain zuzen, Nafarroarako euskalki bat bakarria bereizten du, ezberdintasun handiak dituela euskalki honek erraten duen arren. Batzutan, lapurterarekin bat egiten duela dio, eta Gipuzkoako Irun eta Oiartzungo mintzairak ere lapurterarekin erkatzen zituen; bertze batzutan, ezaugarri bereziren bat ere seinalatzen du Beriaynen eta Elizalderen lanak irakurri eta aztertu ondoren, baina beti lurralde geografikoaren eraginez euskalki bakarria azalduz.

Larramendik ere Piriniotako hizkerari buruz ez du inoiz ezer agertzen. Izan ere, goian azaldu den bezala, erronkaria Añibarrok aipatzen du lehenengoz, eta Araquistainek Gipuzkoako eta Nafarroako zenbait hitzekin batera erronkarierako "algunos términos vascongados bien extraordinarios" jaso zituen Larramendiren hiztegia osatzeko.⁴² Baina L. L. Bonaparte Printzeari zor diogu hizkera hau buruz egiten den lehenengo azterketa zorrotza eta sailkapena, eta, denera zabalduz, euskalki guztiei buruz egin dena. Edozein gisatan, derragun Nafarroako lurraldeak eman ziola lanik handiena sailkapena egiteko, eta horren arrazoia begi bistakoa da, ordurarte ez bait zituen inortxok ere hizkera horiek aztertu edo eurretaz hitz egin edo zerbait azaldu. Literatura mailan agudo egin zen zegoen literatura apurrekin, baina dena eskas eta mugatua gertatuko zitzaion.⁴³ Hiru sailkapen baino gehiago behar izan zituen egin, eta laugarrena, eta azkena, burutu ondoren ere, Nafarroakoarekin aski buruko min izaten jarraitu zuen.

(39) *Notitia utriusque Vasconiae tum Ibericae tum Aquitanicae*, Paris. (Gorosterratzu-ren argiltapena jarraitu dugu: RIEV 17 (1926), 18 (1927), 19 (1928).

(40) "Para saber sus voces no hay recurso á los libros, sino á los pocos que he citado, y esos en un solo dialecto —lapurteraz ari da— y se hizo preciso recurrir a todas las provincias y adquirirlas de viva voz" (1843 [1745], XLVI), *Diccionario trilingüe del Castellano, Bascuence y Latin* Pio Zuaza, San Sebastián.

(41) Zuberera, errateko, liburuen bitartez ezaguru zuela baieztatu daiteke, alperrikakoa jotzen baitzuen *ou* eta *uren* artean egiten zuten bereizketa: "sin necesidad alguna, pues en vascuence no hay diferencias de pronunciación en *u* que siempre suena a la española" (1969: 296). Beste horrenbeste erran daiteke Nafarroako hizkerari buruz. *Corografía de Guipuzcoa*, (I. Tellechea Idigorasen edizioa), 1969, San Sebastián.

(42) A. Fidel Fitak argitaratu zuen hiztegi hau: "Suplementos al *Diccionario trilingüe* de Larramendi, escritos en 1746", *Revista de Ciencias Históricas*, II, 1881, Barcelona.

(43) Hutsune hori betetzeko laister eman zion itzulpenak egiteari, nolabaiteko literaturarik gabeko euskalkiak, Nafarrerak batez ere, hornitzeko: "Tandis que le Guipuscoan, le Biscayen, le Labourdin et le Souletin existent comme des dialectes littéraires ayant une petite littérature imprimée, le Haut-Navarrais et le Bas-Navarrais, qui sont tout aussi bien des dialectes que les premières, ne possèdent pas de livres. Je ne suis pas obligé, pour ce dialecte, d'inventer un basque théorique qui ne se trouve nulle part..." Urquijo (1908: 650-657).

Hagitz begi zolia izan zuen Bonapartek lehenengo sailkapena egiterakoan, dagoeneko Nafarroako euskal hizketak sei euskalkietara hedatzen zirela hartaratu baitzen: “On peut dire jusqu’à un certain point, que la Haute-Navarre et par conséquent l’Espagne, renferme les six dialectes: Burunda, Lecumberri, Elizondo, Urdax, Valcarlos, Roncal”. (Urquijo 1908: 219). Bizkaiera, gipuzkera, nafarrera, lapurtera, behenafarrera eta erronkaria euskalkietara, alegia. Miragarria gertatzen da, batez ere kontuan hartzen baldin bada, erran bezala, ia hutsetik jaso behar izan zituela lurralde honetako mintzaira guztiak. Bere gutunketari jarraituz banan banan hainbeste lurralderen informazio linguistikoa jasoaren beharra agertzen da. Iruñea ingurukoa: Burlata, Arre, Billaba, Berrioplano; Lizarraldekoa, Amezkoa Goikoa eta Behekoa, Arakil, Burunda, Aezkoa, Araitz, Basaburu, Larraun, e.a.ekoa.

Bigarren sailkapenean (1864-65) ez du aldaketa handirik egiten, lehenengoan osatzen joaten bada ere. Zuberera euskalkiaren azpieuskalki bezala erronkaria eta zaraitzera kokatzen ditu. Gipuzkeran Urdiain eta Etxarri-Aranatz, Urdiangoan bizkaieraren ezaugarriak ere badituela konturatuz. Nafarreran, Elizondo, Bera eta Liza-so; eta ez daki non kokatu gainerakoak (Urquijo 1910: 282-3).

Horiek idatzi eta hilabete gutxitara aezkerara itzultitako dotrina jasotzen du, eta hona zein eritzi ateratzen duen hizkera honi buruz: “Ce sous-dialecte est réellement un des plus intéressants pour la science linguistique”. Ez dela nafarrera, ez gipuzkera, ez zaraitzera, baizik eta: “... mais c’est un sous-dialecte distinct du Bas-navarrais de France. Il a pour frère le bas-navarrais de Baïgorry et le bas-navarrais du Labourd depuis St. Pierre d’Irube jusqu’à Hasparren et Briscous” (Urquijo 1910: 289).

Kasu guztietan, aditz laguntzailean oinarritzen da batez ere. Iragangaitz eta iragankorretako indikatiboko formetan eta baita aditzaren tratamenduan ere. Halerre, ideien aldetik hirugarren sailkapena (1866) da interesgarriena. Aezkoako, Zaraitzuko eta Erronkariko haranak miaztu zituen eta hegoalderantz eginik, Luzaide, Orreaga, Auritze, Artze, Esteribar, Oltza lurraldeak bisitatu bidenabar, hango hizkerak azertu zituen. Eta interesgarriena edo bereziena dela sailkapen hau diot, Nafarroako lurraldeari ez bait dio berea duen euskalki bat bera ere ematen. Lurralde honek badu beste guztietatik, bizkaieratik izan ezik, baina ez bide du bere euskalkirik. Edo bertze aldetik begiraturik, Nafarroak euskalki guztiak ditu ordezkaturik, bizkaiera izan ezik. Gipuzkera, nafar-lapurtera, behenafarrera eta nafar-zuberera dira bereizten dituen euskalkiak eta horietan sartuak daude Nafarroako hizkera guztiak (Bonaparte 1866: 27).

Badu argitara gabeko lan bat,⁴⁴ hirugarrenaren irudikoa dena ez baitio aldaketa handirik eransten. Izenen zerrenda, ordea, berri eta zehatzagoa da, eta bertan agertzen den banaketa honako hau da: Gipuzkeraren hirugarren azpieuskalkia bitan banatzen du, lehenengoan Urdiain, Bakaikoa, Iturmendi, Alsatsu, Olazagutia eta Ziordia sartuz eta bigarreanean Etxarri-Aranatz. Nafar-lapurterak dituen hiru azpieuskalkietatik, bat bakarra da lapurterra. Beste biei honako banaketa egiten die:

(44) *Phonologie de la langue basque dans tous ses dialectes [...], et précédée d’une nouvelle classification des dialectes, sous-dialectes et variétés de l’euscara,...*, Londres (datarik gabea).

II.

1. Lizaso: Arraiz, Olague, Olabe, Sorauren.
2. Elizondo, Errazu: Irurita, Ziga, Aniz, Almandoz. Arraioz.
3. Bera, Igantzi, Sunbilla, Doneztebe, NARBARTE: Oieregi, Oronoz, Beinza-Labaien, Saldias. Erasun, Ezkurra.
4. UHARTE-ARAKIL: Arruazu, Lakuntza, Arbizu, Irañeta, Murgindeta, Iabar, Hiriberri, Satrustegi, Zuazu, Ekai, Etxarren, Egiarreta, Etxaberri, Irurzun. Erize, Sarasa, Añezkar.
5. Inza, Leiza, Areso.
6. Irun: Hondarrabia, Oihartzun. Lezo. Goizueta, Arano.

III.

1. Elkano: Aoiz, Mugeta, Adoain, Aietxu.
2. Uriz.
3. Aurizperri
4. Auritze
5. Gares
6. Oltza

Behenafarreraren hiru azpieuskaltitik, hirugarrena da aezkerari eskaintzen diona. Azkenik, napar-zuberera deitzen duena bost azpieuskaltitan banatzen du, bigarrenean Erronkariko eta hirugarrenean Zaraitzuko herriak sartuz.

Gainbegiratu batez, hegoaldeko hizketak sailkatzerakoan ahultasun bat agertzen du. Halere, ordurako, ezaugarri morfologikoetan oinarritu zen dauden bezala sailkatzeko, baina oraindik zail gertatzen zaio Gares, Longida, Olza eta Aezkoa beraren arteko ezberdintasunak finkatzea eta sailkatzea.

Laugarren sailkapena, Bonaparte (1869), izan zuen, edonola ere, sailkapen erabakiorra. Izan, ez zen, funtsean, hirugarrenetik hainbertze aldentzen, baina filosofia aldatu egin zuen. Berezkoa den nafarrera, behenafarrera alde batera uzten badugu, bi euskaltitan banatu zuen:

III. Iparraldeko Goinafarrera:

7. Ultzama - Lizaso
8. Baztangoa - Elizondo
9. Bortzirietakoa - Bera
10. Arakilgoa - UHARTE-ARAKIL
11. Araizkoa - Intza
12. Gipuzkoakoa - Irun

V. Hegoaldeko Goinafarrera:

15. Ekialdekoa - Egues, OIaibar, Artzibar, Erroibar, Auritze
16. IltzARBekoa - Gares
17. Mendebaldekoa - Oltza, Zizur, Gulina.

Horiez gain, bertze euskalki guztietan, bizkaieran izan ezik, sartzen dira Nafarroako lurraldeko hizketak.

II. Gipuzkera:

6. Nafarroakoa: Burunda, Etxarri-Aranatz

IV. Lapurtera:

13. Bertakoa: azpieuskalki honetan Urdazubi eta Zugarramurdi sartzen ditu.

VI. Zuberera:

19. Erronkarikoa: Bidankotze, Urzainki, Uztarroze.

VII. Ekialdeko Behenafarrera:

22. Zaraitzukoa: Zaraitzu.

VIII. Mendebaldeko Behenafarrera:

23. Baigorrikoa: hemen Luzaide sartzen du.

25. Erronkarikoa: Erronkari.

Sailkapen hau osaturik gelditzen da gero eginiko lanekin. 1872. urtean Pirinio aldeko nafar hizkerak aztertzen ditu.⁴⁵ Lurralde hauen egoera larria azaldu ondoren, Erronkarikoa batez ere, deskribapen linguistiko zehatza egiten du eta eritzia aldatzen du, erronkariara euskalki berezizat har zitekeela erranez.

Baztangoarekin ere nahasi xamar ibili zen, ez bait zekien garbi non koka garbi hizkera hori. Laugarren sailkapenean egiten dituen oharren artean, bat hizkera honi zuzentzen dio, lapurteraren hirugarren azpieuskalkia izan zitekeela erranez. A. Aranari idatzitako gutunean (Altuna 1985: 316), aldaki bakartzat har daitekeela dio, eta lapurteratik eta Ip(GN)-tik bereizten dela. Aski adierazgarria gertatzen da Aranari jarraian diotsona: “Dans la carte litographique il est classé avec le haut-navarrais septentrional, tandis que dans la carte en taille douce je le range avec le labourdin”. Bertzalde, Luzaideko hizkerari buruz egiten duen lanean, Baztango hizkera Lapurteran kokatzen du:

... el valle de Valcarlos, de igual manera que el país de Quinto, los valles de Aezcoa, de Salazar, y de Baztán mismo, con Urdax, Alquerdi y Zugarramurdi, deben ser considerados como países que lingüísticamente pertenecen a Francia, es decir, a los dialectos: 1° Labortano (Urdax, Alquerdi, Zugarramurdi, Valle de Baztán, excepto Oronoz y Zozaga (sic) (Bonaparte 1881: 161-2).

Azkenik, bi goinafarrerekin eta bi behenafarrerekin bana egiteari bidezkoa zeri-tzon. Heg (GN) eta Ek (GN) azpieuskalki bezala sailka zitezkeela zioen sailkapen berari egiten dizkion oharretan. Halere, biak euskalki bezala eusteari ongi erizten dio berak.

2.2. Sailkapen dialektalak eta leinuen banaketa

Bonaparte Printzeak eginiko sailkapenak urteetako lanaren ondoko heldutasun handia ageri du.⁴⁶ Pentsa ezinekoa gertatzen da zenbat datu, ñabardura eta ezaugarri

(45) *Études sur le trois dialectes basques des Vallées d'Aezkoa, de Salazar et de Roncal*, Londres.

(46) Aspaldikoak dira Caro Barojaren (1945: 10) hitzok: “Aludo al admirable plano en el que marcó, no sólo los límites del vascuence, sino también los de las divisiones dialectales de este idioma”.

jaso eta sakontasunez aztertu behar izan zituen hain sailkapen zehatz eta borobil horretara iristeko. Hori dela eta, aldaketaren bat gurtxi gora behera, berak ere ikusten zuena bertzalde, ontzat ematen dugun sailkapena da, zegoen zegoenean mantentzen baitugu.

Badu sailkapen honek, bertze ikuspuntu batetik aztertuz, bertze arlo bat komen-tagarria gertatzen dena. Bonapartek ez du erreferentzia historikorik egiten sailkape-na azaltzerakoan. Ez dakigu, hortaz, erizpide horiek kontuan hartu ote zituen edo ez. Bere lanaren metodologia arretaz miatuz, ezetz erran beharko litzateke. Hori dela eta, harrigarriagoa gertatzen da oraindik sailkapenak duen antz handia, bere alderdi nagusietan, historiak suposatzen duen leinuen banaketekin.

Caro Barojak (1945: 34), berriz, bai, datuak hartuz, euskalki eta leinuen arteko lotura tinkoa finkatu zuen, hemen aztertzen ari garen lurraldera mugatuz hain zuzen: "El límite N. de los vascones coincide con el del dialecto llamado alto navarro septentrional en su variedad de Guipúzcoa y no con los límites actuales de Navarra". Eta hegoaldeetik begiratuz: "El límite del alto navarro meridional, en 1552, iba por las fronteras de los vascones, asimismo por su lado SW".⁴⁷

Horrek eta Bonaparteren sailkapenak, beraz, Gipuzkoako Ekialdeko kostaldea, Hondarrabiatik hasi eta Errenderiraino, hizkeraz goi-nafarrerakoa dena, arestian baskoien leinuari ipintzen genion mendebaldeko mugarekin bat egitera eramaten gaitu.

Dena den, ondorio eta erkaketa hauek aski mugatuak gertatzen dira: euskararen lekukotasun murriztek ez bide dute informazio gehiago eman erkaketa historikoak egiteko. Aipatu den Caro Barojaren hitzetan, Heg (GN)ren muga bat egiten zen baskoien mendebaldeko mugarekin. Baina, zer gertatzen da baskoiek hartzen zuten eta Errioxaraino zabaltzen zen Mendebal-Hegoaldeko lurraldeekin? Zein motatako mintzaira ote zen han erabilirikoa? Heg (GN), agian? Ez dut uste hortik joanen zenik. Bizkaiko Hegoaldeetik hasi eta, Arabako lurralde nagusi batetik pasatuz, Nafarroaraino⁴⁸ sartzen zen eta Mitxelenak (1976: 65-6) *Meridional* deitzen zuen galdutako euskalkiak, ziurrenez, eremu handiagoa hartuko zuen⁴⁹ eta zerikusirik izanen zuen horrekin. Edo, agian, K. Zuazok (1989: 43) Arabako lurralderako seinatzen duen azpieuskalki baten luzapena izan zitekeen. Baina, erran den bezala, lekukotasun faltak, gaurkoz, bere horretan gelditzera behartzen gaitu.

Edozein modutan, Bonaparteren sailkapenetik Burunda eta Etxarri-Aranatzko

(47) Mitxelenak (1964: 117) euskalki honen eremua "parte central de Navarra"n kokatzen du.

(48) Lekukotasun historikoz ari naiz, alegia, Landuccio-ren hiztegi-az, erraterako, eta gugandik hurbilago eta bizirik diraute Zigoitiako hizkera eta Burunda bailarako mintzaira.

(49) Ikus zer dioen Mitxelenak (1976b: 65-66): "La muestra que poseemos, por exigua que sea, permite afirmar sin lugar a dudas que el vascuence de la Rioja y Burgos nada tenía de navarro, si entendemos por tal el navarro por antonomasia, el de las zonas centrales de Navarra, documentado con abundancia más que suficiente".

Eta jarraitzen du: "La lengua meridional no coincide sólo con la alavesa y con la de los testimonios vizcaínos no demasiado copiosos, en la conservación de arcaísmos, que faltan en Navarra, pero no en la inscripción de Lerga, ya en la documentación medieval más antigua: la conservación de la aspiración y las consonantes (-ll-, -mm-) geminadas o fuertes, que en territorio navarro son excepcionales. También aquí, como en Alava y en Vizcaya, tenemos *huri* 'villa' o *baltz* 'negro', no *iri* o *beltz*".

hizkeren kokapena eztabaidatua izan da, gipuzkeran sartuak izatea, hain zuzen, eta ez, erraterako, bizkaieran edo nafarreran.⁵⁰

2.3. Elizbarrutiak eta zatiketa dialektalak

Elizbarrutien aintzinako zatiketaren eta dialektoen banaketaren arteko loturak estuak direla aspalditik erran izan da.⁵¹ Jung-ek⁵² frogatu zuen Elizak bere barruti handiak Dioklezianoren organizazio muga zaharrak gordez finkatu zituela. Sánchez Albornozek (1974: 39) ideia hau bera baieztatzen zuen Espainiako Iparralde guztirako: “cada obispado abarcaba la comarca habitada por una gran tribu o grupo de tribus menores o afines”. Eta Menéndez Pidakle (1962: 48), gure ingurura etorriz, hona zer zioen: “No se ha de entender que la división eclesiástica influyó en la dialectal, sino algo más interesante: que las viejas diócesis reflejan muy antiguas divisiones del país y éstas acaso sean de los antiguos pueblos”.

Baskoien leinuari begiratuz, aldaketarik nagusia edo nabarigarriena Gipuzkoako Ipar-ekialdean eta Nafarroako Mendebal-Iparraldeko zatian gertatzen da, hauek Baionako elizbarrutira eramanez bait zituzten. Elizbarruti honek bere barrutian Lapurdi osoa eta Behe-Nafarroako lurraldea —Amikutze eta Ostibarre izan ezik—, eta egun Hegoaldekoak diren lurraldeak ere bere baitan hartzen zituen. Erran bezala, Hondarribia, Oiartzun, Errenderi baskoien leinukoak ziren, baina gero, ordea, Akitaniako lurraldearen Hego-Ekialdean kokatzen zen Baionako Elizbarrutiaren pean sartu ziren. Eta berdin gertatu zen Baztango Bailara, Bertizarana, Basaburua Txikia eta Bortzirietarekin, Baionako Elizbarrutian kokatuak izan bait ziren. Ez, ordea, Ultzama, Basaburua Haundia, Araiz, edo Arakil, Ip(GN)-n kokatzen diren beste azpieuskalkiak, alegia, hauek Iruñeko Elizbarrutiaren menpe egon bait ziren. Baina elizbarrutiaren mugak, ekialderantz eginez, baskoien lurraldean sartzen jarraitzen du, bertan Luzaide bera ere hartzen bait zuen. Bada beste aldaketa nagusi bat ere: “Cuando ya entrada la Edad Media, hasta el siglo XI inclusive, conocemos mejor la geografía eclesiástica, vemos reaparecer la división que apuntamos. El antiguo territorio várdulo pertenecerá a Pamplona...” (Mañaricua 1963: 13); bertze ikuspuntu batetik begiratuz, gipuzkeraz egiten zen lurraldea Iruñeko Elizbarrutian kokaturik egonen da, lehen aipaturiko Ip(GN)ko azpieuskalkian mintzatzen ziren lurraldeekin eta baita Hg(GN)koekin ere, besteren artean.

Zer erran daiteke, beraz, honen ondorioz? Lehenengo eta behin, elizbarrutien banaketak ez datozela hain bat leinu zaharrekin eta, bertzalde eta batez ere, arrazoi

(50) D. Inzak zehaztasun handiz aztertu zituen herri hauetako hizketak eta, gipuzkera ote ziren egiaztatzeke, Gipuzkoako herrigune hurbilenetakoekin, Idiazbalgo Ursua eta Zegamako Otzaurte auzoetako hizkerekin erkatu zituen. Eta ondorio hauxe atera zuen, oso antzerakoak izan arren elkarren artean erabiltzen ziren hizketak, ez zegoela bateratzerik eta Burundakoa askoz ere hobeki lotzen dela Nafarroako euskalkiarekin. Ikus Inza, 1922. Cf. orain K. Zuazoren liburu honetako lana.

(51) Mitxelena behin baino gehiagotan mintzatu da leinu eta Elizbarrutiek egindako zatiketaz. Ikus, besteren artean: 1961, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, Zarautz (85. or.) eta, 1978, “Euskararen bide luze bezain malkarrak”, *Euskararen liburu zuria*, Bilbo (16. or.). Behin baino gehiagotan aipatu izan dugu Caro Baroja, J. ere: 1973, “Los estudios geográfico-históricos sobre el País Vasco y la dialectología”, *Estudios Vascos* 7, San Sebastián eta Caro Baroja (1945): 1. eta 2. kapituluak.

(52) *Die römischen Landschaften des römischen Rechtes*, Innsbruck. Sanchez Albornoz (1974: 38)-tik jasoa.

erligiosoak edo elizarekikoak ez direla izan, inola ere, eraginkorrak euskalkien banaketan. Alderantziz, berriz, badirudi egokiago aintzinako leinuek eta hauek zituzten bereizketa dialektalak, baldin bazituzten ere, gorde egin zirela elizbarrutien zatiketaren gainera. Izatekotan, bi salbuespen liraterke, Baztan bailara eta Luzaideko lurraldearena. Baina kasu hauetan gehiago izanen da ukipen linguistikoak duen eragina elizbarrutiarena baino. Eta, bertzalde, jakin, badakigu, historikoki zeinen harreman estuak izan dituzten lurralde hauek egun Iparraldekoak direnekin.

Azkenik, banaketa hauek ere ez digute laguntzen Pirinioko bailaretako hizkerarena finkatzeko. Erronkari eta Zaraitzu eta Huescako lurraldea bera batez ere, "Summo Pirineo" deitzen zuten lurraldean kokatuak zirenak eta baskoien leinukoak izan arren, Akitaniako lurraldekoekin harreman estuak, eta hortaz, lotura linguistikoak izanen zituztela pentsatzera eramaten gaitu.

Azken ondorioz, bada, zera erranen genuke: gehien ere, leinuen banaketekin loturik egon daitekeela euskalkien sailkapena; ez dirudiela elizbarrutien banaketak eraginik izan duenik euskalkien eta azpieuskalkien bereizketan. Eta, azkenik, ez dagoela jakiterik, aipatu diren sail linguistikotik kanpo, Nafarroako beste bereizketa dialektalek oinarri historikorik duten ala ez. Batez ere Hg(GN)-ri dagokionez, euskalki honen muga linguistikoa garai zaharrea zein ote zen, historian zehar zein bilakabide eta banaketa izan ote dituen, hori iluntasunean eta garbitu gabe utzi behar gaur-gaurkoz.

Oroz gain, ondorio bat eta ia bakarra atera nahi genuke: euskalkien zatiketa zehatza egitea metodologia mailan komenigarria eta beharrezkoa gertatzen bada ere, zein zaila eta arriskutsua gertatzen den azaldu. Campiónek eta Broussainek (1920) erran zuten ordurako: "Las clasificaciones de cosas naturales, rara vez son encasillado fiel de la realidad, la cual suele romper las casillas y mezclar las etiquetas".⁵³

Eta zenbat eta hizkuntzatik atago gertatzen diren arrazoietan oinarritu, hainbat eta aldakorrago eta eztabaidagarriago gertatuko da egiten den sailkapena. Nolanahi ere, dialektoek hizkuntz erizpidetan oinarritu eta bereizi behar direnez gero, dialektoen sailkapenak ere, hizkuntzaren errealtatean oinarritu beharko du; bertzela erran, sailkapen trinkoa lortzeko eta mugak ezartzeko hizkuntzazko bereizgarriak erabili behar dira. Hori horrela izanik, eta Nafarroako hizkerez ikusi dugunarekin eta historiak ere eskaintzen duen laguntza murriztarekin, ezinbertzeko bihurtzen da hutsune horiek bete nahi badira hizkuntza beraren azterketaz baliatzea.

3. Nafarroako hizkerak eta euskara idatzia

Bonapartek eta, haren eraginez, gainerako guztiek —Campiónek, Azkuek, e.a.-ek— ez zuten nafar euskalki literariorik zenik onartzen. Ez gara gu hortan sartuko, neurri batean hagitz eztabaidagarria bada ere. Bertzalde, atal honen izenburuan ez dugu "literatura" hitza sartu nahi izan, berez kontzeptua ere eztabaidagarria delako eta guretzat murrizkorra gerta daitekeelako. Erdi Aroan eta XV. eta XVI. mendeetan lehen aipaturiko hitz solte, izen, antroponimo, toponimo, gutun, ezkon-

(53) *Informe a la Academia de la lengua vasca sobre la unificación del euskera*, Bilbao, (Separata)-tik aipatua, 1922, *Euskera* 3, Bilbo, 4-17.

auzi edo Amendeux gaztearen eresiaz gain, Aita Gurea eta Kredoaren zenbait zati besterik ez dago.⁵⁴ XVII. mendean hasten dira lehenengo liburuak argitaratzen eta ordurarte eskuizkribuak ziren neurri bateko testuak ere argitaratzen dira, gehientsuak erligio gaiaren ingurukoak.

Argitaratuak:⁵⁵ Juan de Beriayn, 1621, *Tratado de como se ha de oyr Missa, Pamplona, eta 1626 Doctrina Christiana en Romance y Bascuence*, Pamplona.

Mende honen hasieran, 1609-10. urteetan, Iruñean saritutako olerkiak ditugu,⁵⁶ "Gorputz sanduari" zuzenduak. Lehenengo urtean hiru izan ziren sarituak eta bakarra bigarrenean (cf. Mitxelena 1964: 111-122). J. M. Satrustegui (1987: 52) ere bertze bat argitaratu du gai berdinekoa eta mende berekoa, eta, agian, lehiaketa horietarako gertatua izan zitekeena. Dialektologiaren aldetik interesgarriak diren mende hasieran (1619) Orreagako Andreari zuzendutako bertsoak ere aipatu behar dira (Mitxelena 1964: 125) eta mendearen erditik aurrera (1666) "Gure Erregue Philippe Andiaren heriotzean euscarazco coplac", (Mitxelena 1964: 136-7), A. Aleson-enak. Satrustegui berak, (1987: 45-47), auzi-agiri bat, Leitza⁵⁷ (1626), eta, Urdanoz (1687), bertze idazki bat argitaratzen ditu.

XVIII. mendean bi liburu argitaratzen dira, bata Aita Francisco Elizalde, 1735, *Apendado doctrina christiana uscaras*, Iruñea, eta, Miquelestorenarena, 1751, *Ceruvana i duenac ar dezaquean vide erraza*, Pamplona, bertzea. Ezin daiteke ahanztz Aita Sebastian Mendiburu oiartzuarraren lana ere, euskalkiz Ip(GN) bait da.

Mende honetan argitaratzen diren eskuizkribuak ugariagoak dira. Ondarrak (1981) "Primer sermón en vascuence navarro (1729)" deitzen duena argitaratu du eta Utergako dotrina bat ere bai (Ondarra 1980b). Satrustegui (1987) Hg(GN)-ko euskalkia kokatzen den herrietan aurkitutako sermoi hauek argitaratzen ditu: Muruzabal;⁵⁸ Larrasoaña; Orrio (1750, 50-81. or.); Ororbia I, II, III;⁵⁹ Goñeri (1743-53; cf. Ondarra 1981a, 1981b, 1989, 1990); Goñi (data gabea; Ondarra 1987b), Ezkabarte (d.g.; Irigaray 1966b). Baita, Iruñerria (1750; Satrustegui 1984). Ip(GH)-ko euskalkia kokatzen den herrietan aurkitutakoak: Etxalar (1749; Satrustegui 1987);

(54) Jakina, hemen Sancho de Elsoren dotrina (1561), *Doctrina christiana y pasto espiritual del alma para los que tienen cargo de almas y para todos estados, en castellano y vascuence*, Iruñean argitaratua, aipatu beharko litzateke, baina ezin dugu besterik gehiago esan honi buruz. Ikus Mitxelena (1958: 264-265), "Catecismos vascos en la diócesis de Pamplona", BAP XIV; XVI. mendeko Aitagurea eta Kredo, Satrustegui (1990a, 1990b). Eta, noski, Etxepare bera ere nafarra baina Ultrabortuetakoa.

(55) Alde batera uzten dugu P. Axularen *Gero* liburua, Urdazubiarra izanik, nafarra beraz, lapurteraz idatzirik bait dago.

(56) Antonio Venegas Figueroa Iruñeko Gotzaina izan zen olerki lehiaketaren eratzaila. Gotzain benetan jatorra, non berak ere euskal dotrina bat egitea eskatu zuen: "... el Obispo de Pamplona D. Antonio de Venegas mandó hacer un catecismo ó cartilla de la doctrina cristiana en bascuence, que anda impreso" Isasti (1972 [1625]: 164). Zoritzarrez, gaur egun, dotrina honen arrastorik ere ez dago.

(57) Hemendik aintzina agertzen diren toki izenek ez dute adierazten toki horren hizkera, eskuizkribua leku horretan aurkitutakoa dela baizik.

(58) Muruzabal I: (Datarik gabekoa), *Pasce oves meas*, (70-73. or.); II: (1743), *Domingo Tercero de Cuaresma*, (74-75. or.); III (1743), *Dominica 3. quadragesimalis*, (76-78. or.); IV (1751), *Tulerunt illum in Jerusalem*, (82-85. or.); V (1756), *Assumpsit Jesus Petrum*, (85-91). (Azken bi hauen datak paperenak dira). Bertze bi ere baditu, baina (G)-rarekin nahastuak daudela uste dugu.

(59) I (1756), *Domingo primero de Cuaresma*, (92-96. or.); II (1758), *Dominica Resurrectionis*, (96-104); III (1769), *Quarto mandamiento*, (104-111. or.).

Etxarri (Larraun; Satrustegui 1984); Intza (ibid, 131-2. or.); Irun (1781?; Ondarra 1987); Ondarribia (1778; Satrustegui 1987); Arruitz (Larraun) (d.g. Satrustegui 1987). Azkenik, Satrusteguiak jasotzen duen bilduman Zaraitzuko testu bat ere argitaratzen du (1780; Satrustegui 1987).

XIX. mendean ez dago literatura idatzi askorik, baina idazle baten emaitza opa-roak hutsune hori betetzen du, J. Lizarragaren lanak, hain zuzen.⁶⁰ Mende honetakoak dira baita ere Bonaparte Printzeak gertarazi eta argitaratu zituen itzulpenak.⁶¹ Dámaso Legazek *Cristauaren Ikasbidea* (1880), itzuli zuen Ip(GN) euskalkira. Lacoizquetak landareen hiztegia egin zuen.⁶²

Argitaratu diren eskuizkribuak, berriz, honako hauek dira: Heg (GN) euskalkian: Ibero (d.g. Arraiza 1988); Nuin (1826; Ondarra 1982); Gerendain (1888; Satrustegui 1977); Erro (d.g.; Satrustegui 1987), Ezkabarte (1826-1878; Irigaray 1966b). Ip(GN) euskalkian: Intza (1801; Satrustegui 1987); Aralar (1833; Satrustegui 1987); Arruazu;⁶³ Lakuntza (1838; Satrustegui 1987); Irun (1854; Satrustegui 1987); Sunbilla (d.g.; Satrustegui 1987); Lesaka (1857; Satrustegui 1957). Bertzeren artean ere aipagarriak dira Nafarroako lurraldean beste euskalki batzutan idatzi izan diren testuak. Hala nola, Mend (BN)z (Luzaide), N. Polit-enak (Satrustegui 1987); (G)z (Lakuntza) eta (L)z (Zugarramurdi) (1838; Satrustegui 1987).

4. Azterketa linguistikoa

Nafarroako euskalkiak aztertzeke, ikusi den bezala euskararen euskalkiak oro aztertu beharko lirateke, bizkaiera izan ezik. Euskalki horietako batzuk, haatik, geografi hedaturari dagokionez, bertze lurraldeetan dute ordezkartzarik behinena, hala nola gipuzkerak, lapurterak eta bi behenafarrerek ere. Bertzela errateko, euskalki horiek Nafarroako hizkeren artean mintzatzen badira ere, ez dira, hizkuntzaren aldetik, lurralde honen nortasuna bereziki mamitzen dutenak. Pirinio aldeko hizketak, berriz, (R), (Zar) eta (Aezk), ber-bertakoak izanik ere, hiztunen kopuru urriagatik baztertuxe gelditzen dira, beti ere, jakina, Nafarroako hizketa nagusia edo garrantzitsuena bilatzen ari garelarik.

Horrenbestez, goinafarrera euskalki biak gelditzen zaizkigu, bakoitza bere banaketa geografiko eta historikoarekin, Nafarroako hizkerak ordezkatzan dituzten euskalkiak bezala. Alabaina, badute bi hauek ere ikuspegi desberdinik. Ip(GN) bizkorrena da une honetan, eta eremurik handiena hartzen duena; gainera mendeetan zehar ixiltasunean gorde den euskalkia izanik ere, azken mendeotan nortasun berezia

(60) Hainbat dira, dagoeneko, argitaratu diren lanak. *Ongui iltzen laguntzeco. Itzgiaic*, (Ondarraren edizioa), Euskararen Lekukoak-9, Bilbo, 1984. *Urteko igande guzietarako prediku laburrak*, Euskararen Lekukoak-16, Bilbo, 1990. J. Apecheak ere hainbeste material argitaratu ditu, ikus besteak beste, *Lizarraga Elkanokoa. Koplak*, Euskararen Lekukoak-9, Bilbo, 1983.

(61) Ikus, Bonaparte beraren lanekin batera bere laguntzaileak euskaratutako testuak eta Printzeak argitaratuak, Euskaltzaindiak egin duen edizio faksimila eta orain argitaru berria, *Opera omnia vasconice*, Bilbo, 1991.

(62) 1888, *Diccionario de los nombres Eúsharos de las plantas (en correspondencia con los vulgares, castellanos y franceses y científicos latinos)*, Pamplona.

(63) Hiru sermoi dira, lehenengo biak *Goldaraz* izena daramate eta 1833, 1834ko datak daramatzate, hirugarrenak, berriz, *Eguileta* (1839) dio, Satrusteguiak (1987: 207-229) dioen bezala.

eta propioa hartuz joan da. Guzti honek bihurtzen du euskalki hau, nire ustez, egun Nafarroako euskalkirik ordezkatzailena.

Hg(GN) dugu, historiari begiratzuz gero, dokumentatzen den heinean Nafarroako euskalki lehena eta nagusiena. Euskalki hau Nafarroako historiarekin batera joan da eta dokumentazioa ere, ofiziosoa edo izanik ere, euskalki honetan agertu izan da. Bertzalde, uste dut euskalki honetan pentsatuko zuela Mitxelena (1976: 65) ere zioenean: "... el navarro por antonomasia, el de las zonas centrales de Navarra, documentado con abundancia más que suficiente".

Azterketa diakronikoa egitera goazen une honetan, bada, Hg(GN)-rekin hasiko gara. Handizka hartuz, Lizarraldetik hasi eta Orreagaraino doan lurraldea eta Iruñean erdigune geografiko duen Hg(GN) horrek, zein ezaugarri izan ditu? Bonapartek euskalki horretan bereizten dituen hiru azpieuskalkiek badute, diakroniaren aldetik, arrazoirik? Horretaz arituko gara hemendik aintzinerara.

Aztertu behar diren testuen aldetik oharren bat egin beharrean nago. Azken urteotan, erran den bezala, ari dira Hg(GN) eta Ip(GN) euskalkietako testu aunitz argia ikusten, gehienak sermoiak (ikus Ondarra eta Satrustegui). Lehen begiratu batez, hagitz interesgarriak gertatzen dira dialektologiarako, eta, izan ere, hala direnik ezin uka. Halere, aztertzen hasi orduko hartaraten da bat zein nahastua eta zenbat interferentziaz josiak gertatzen diren testuok. Hona diogunaren adibideren bat. Ondarrak (1989-90), Goñerriko Munarriz herrian aurkitutako 54 sermioen berri eman eta zenbait argitaratu ere egiten ditu. Sermoi horien egileaz mintzatzerakoan, hamabi bat idazle badirela erraten du eta "esku bakoitzak euskara berezia du, zenbat esku hainbat euskara" dio (1981: 350). Batzutan, esku batekoa izan arren ere oso hizkera nahastua, Hg(GN) eta Ip(GN), agertuz:

Cergatic usten duzue emen ez tirela aurrac minzazen frances? Cergatic vere Aytac ezpaitaquite frances, eta arla ezpaitabeti iracusten; eta cergatic mintzatzen dire guciac uscaras; cergatic vere Gurasoc eztaquite vertze lengujeric; eta arla icasten dute lengaje au vere gurasoenganic (Ondarra 1981: 644).

Berdintsu gertatzen da Satrustegui argitaratuekin ere. Ikus, adibide moduan, Muruzabalen aurkitutako eta Hg(GN)-ren ezaugarriak dituen testuaren honako parsarte hau: "Oa emendica Sathanas gaistoa, vada adoratuco dec eta servituco dec ire Jauna eta Jangoicoa" (1987: 65).

Arazoi hauek direla eta, testu hauen azterketa filologiko sakonarekin hasi behar da eta, kopia bat edo gehiago dituzten sermioen kasuan, elkarrekin erkatu. Hurrengo pausuan, ezaugarri linguistikoeak, bakoitzarenak ondo ezagutu ondoren, eta dituzten aldaerek ondorio dialektologikoak ateratzeko biderik eskainiko dituztela pentsatu behar da, edo, bertzela erranez, kokapen geografiko eta dialektala egiteko bideak zabalduko dituztela. Horiek direla eta, baztertu egin ditugu testu horiek gure analsietatik.

Bertzalde, ez dugu euskalki honen ezaugarrien deskribapenik eginen, hemen aurkezten dena baino lan luzeagoa eta sakonagoa eskatuko bailuke. Gehien ere, gertatzen diren berezitasun nagusienak edo adierazgarrienak azalduko dira; ez hainbeste ezagunak ez direlako, benetan bereizgarriak gertatzen direlako baizik. Testu

zaharrenetatik hasi eta, euskalki honek hartzen duen hedadura geografikoan, adierazgarrienak hautatuko dira. Hizkuntzaren mailen aldetik, berriz, morfologian oinarrituko gara, honi ematen baitiogu garrantzirik nagusia azterketa diakronikoaren aldetik. Haatik, fenomeno fonetiko bi ekarri nahi genituzke, badutelako nolabaiteko adierazgarritasunik euskalki honetan, armonia bokalikoa eta “yod” deritzagun hotsaren ebakera, alegia.

4.1. Aztertu diren testuak, laburdurak eta iturriak

XVII. mendea:

Toki ezezaguna: *Poesías premiadas en Pamplona*: PPP-1, -2, -3 eta PPP-4 (sartuak izan ziren arauera). (TAV) Mitxelena (1974).

Uterga: Juan de Beriayn, 1621, *Tratado de como se ha de oyr Missa*: Ber-Tom.; 1626, *Doctrina Christiana*: Ber.Doc. Irigaray (1966).

XVIII. mendea:

Uterga: Egile ezezaguna, 1729, “Dotrina”: Uterga. Ondarra (1980).

Muzki: Francisco Elizalde, 1735, *Apecendaco dotrina christiana uscaras*: Eliz.; Martinez de Morentin, “Sermoiak”: Mor. Lecuona (1973).

Toki ezezaguna: Egile ezezaguna: “Sermoiak”: 1.S. Ondarra (1981).

XIX. mendea:

Goñi bailara: Egile ezezaguna: “Sermoiak”: Goñi. Ondarra (1990).

Ibero: Egile ezezaguna: “Via Crucis”: Ibero. Arraiza Frauca (1988).

Nuin: Egile ezezaguna: “Sermoiak”: Nuin. Ondarra (1982)

Elkano: Joaquin Lizarraga: *Doctrina Christioarén catechima*: Liz-Cat. Apecechea (1979).

XX. mendea:

Mezkiritz: P. Saragueta, 1979, “Nere oroimenak”: Mez.

4.2. Zenbait fenomenoren azalpena

A. Fonetikoak.

4.2.1. Armonia bokalikoa

Fenomeno aldakorra izan arren armoniarena, aski esanguratsua gertatzen da. Bokal irekiena, *a* gradu batean isten da, *e* eginez, goiko bokalen —*i* eta *u*— ondoren joaten denean. Orohar, armonia hau gertatzen den testuetan, erregresiboa ere gerta daiteke, *ez neiz*. Aztertu ditugun testuetatik, armonia egiten dute: Uterga, Mor, Goñi, Nuin, Mez. Ez da armoniarik ageri testu zaharrenetan, Amend, ez PPP.1. Beriaynek ez du armoniarik egiten, Utergako bertze dotrinak mende bat beranduago agertzen duelarik, eta Elizalde ere ez du egiten, Muzkikoa izan arren Morentin bezala. Ez du Lizarragak ere eta 1.S ere ez da ageri, eta Lizarragak ere ez du egiten. Erran daiteke, beraz, armonia mota hau gertatu arren, batez ere azken mendeetan gertatzen dela, eta testu literario edo zainduagoetan ez dela agertzen, salbuespenen bat izan ezik: Ber.Tom: *eskuyan* (8, 9, 10), *juateco* (77). Eliz *il biardugu* (3). Salbuespenak ez direnak goian emandako legearekin, bertzalde.

4.2.2. "Yod" botsa

Hiru hots desberdin bereizi izan dira, lekuen arauera, euskalki honetarako. Orokorrena, sabai-aurreko igurzkari ahoskabea [s].⁶⁴ Garesen, Bonapartek zioenez, belare igurzkari ahoskabea [x] eta Ekialdeko azpieuskalkian sabaiko igurzkari ahostuna [j]. Horiez kanpo, Nafarroa guztian gertatzen den bezala, zenbait hitz, *Jauna*, *Jaungoikoa*, eta gutxi gehiago, igurzkari belare ahoskabeaz ebakitzen dira. Salbuespen bezala ere aipatu behar dira Bonapartek jaso zituen *joan*, *jaso* Elkānon eta Oltza (Goñi) bailaran (Ondarra 1982: 172-3), belare igurzkari ahoskabea, alegia.

Nire ustez, sabai-aurreko igurzkari ahoskabearen lehenengo testigantza oso aldatua egon arren, XV. mendeko azken urteetako (1496-99) izan daiteke. Arnold Von Harff-ek Nafarroako lurraldeetan jasotako *Hiztegia*-n agertzen den *bytzokosanma* 'eyn wirt' edo 'etxeke jauna', 'huésped' (TAV 64), grafia horrek, ziurrenez, gaurko sabai-aurreko igurzkaria estaliko du.

XVII. mendean, PPP.1-k (TAV 112-3), alternantzia ortografikoa azaltzen du: *Iaquiteã yçâmbânu* / *jaten duêna*, *janegâçu*, eta hauen parean, *Jayncoa* beti alternantziarik gabe. Baina, berezkoa den [ʃ-] hotsean: *Ongui jauturic nigarrês* (47. b.). Hortaz, <j> ortografikoa bi baliorekin azaltzen da, sabai-aurreko igurzkari ahoskabea eta sabaiko igurzkari ahostunaren balioz. Garbiagoa dirudi erabilera PPP.2-n (TAV, 114-5), txandaketa ortografikoa agertzen badu ere: *Iaincoa* (4 aldiz), *Jaten* (eta eratorriak) (8 aldiz), *Ian* (behin), *jan* beti, eta 63. b.: *Eta xauro jaten dela*, agertzen digu besteen ahoskera sabaiko igurzkari ahostuna zela. Bertze horrenbertze ere PPP.3 olerkian ere (TAV 116): *Jauna* / *Iayetan*, baina *beregitçean* sabai-aurrekoan. Hamar urte beranduago, Orreagako olerkian (TAV 125), sabai-aurreko igurzkariaren presentzia argia da: *Orierriagan xarriric*. Honek olerkiaren egilea ez zela inguru horietakoa adierazi nahi du.

Berriaynek, Tom, sabaiko igurzkari ahostuna ebakiko zuela dirudi: *Ioancen vere errira* (114), *Iaungoycoaren Semea* (7), *Christo gure Iaunas* (7), *Iaquin*, *yzandu çuen* (114), *Iay egunbates* (111) eta *jancicenbaytu* (10), *beardu jaquin* (6), *jayocena* (7). Horien parean: *veztidura çuria* (10), *odolic yxuribage* (9), *verac laxacen* (114); eta *horduan cinduen condicioa axuriarena* (94). Txandaketa ortografikoa azken hots honetan agertzen du *aparejua* eta *meregia* hitzekin, azken hau, grafia honekin berarekin beste idazleengan ere agertzen delarik: *baya çure fauorearequi aparejatuco nayz* (95), *ece nic ez meregia gatic* (98). Hurrengo mendean, Utergan sabai-aurreko igurzkaria da: *saio*, *saquitea*, *çbaichiçela*, *seyec*, zenbait txandaketa ortografiko baditu ere: *jarriric*, *jaiozela*.

XVIII. mendeko 1.S *izandaien cer xan ene eçbean* (171), *ene escuian xarribearduenac* (169), ez du zalantzarik agertzen.

Muzkitar idazleen testuak ikusiz, sabaiko ahostuna ebakitzen zutela dirudi: Mor-ek *juan* eta horrelakoak eta Eliz-k *jarriric*, *jaiac*, *Jayoce* eta *ariman Iarcera* (99). Sabai-aurrekoa, aldiz, ondo bereizten du Eliz-k ortografian: *eguinzazu onelasse* (4), *baña eguia issil daiteque* (58), *nic eguinendut berlasse* (4) eta *Cergatic diren choil importunoac* (59).

(64) Euskalki honen alboan gelditzen den Arakil bailaran ere, mende honen erdian sabai-aurreko igurzkari ahoskabea zaharrek ahoskatzen zuten, Mitxelena (1977: 170).

Badu, halere, maileguetan nahasketa ortografikorik: *Seygarrena, luxuria* (13), *Lujuria-
nena contra, castidadea* (14).

Hurrengo mendean Goñi-k sabai-aurreko igurzkaria du: *Phariseoac chutituric egui-
ten zue* (129), *eta mutuec iz eguin, edo ssarduqui* (130), *Erraten dicet: chaichicela Publica-
noau* (129). Eta horiekin batera: *Ematen tut chussen* (129), *issuricen zuelaric olioa, eta
ardo* (131). Bertze mailan gelditzen dira, *Jaungoicoa, Jaun eta Leguean jaquinsue*
(130). Ibero-k ere, *andre piadosa arrec chucatu* (149), *ez cindue mocadoreric zeure izardi
andiai*en chuczeco (149), *aurpeiguie ver chaisten cen odola* (149) eta berezkoa zuten:
intencio chusenarequi (148), *mocadore churi* (149). Baina, aldiz, *bide seguruc juateco*
(148), *ilces josiric* (149). Nuingo testua laburra da eta ez digu adibide askorik ematen,
halaz ere, *Jaquin bear ducie* (395).

Liz-Cat: *ecin jásis gueurén cárga própíoa* (29), *janes* (43), *jaustea bere Magestadea, ta
jaintsitztea gure guizontasunas* (44). Eta, *gaichsto* (39), *berechsbat* (39). Azkenik, Mez-ek
orai ioka nezake (173) idazten du, baina *joan* eta beste alternantzia batzu ere bai,
ortografiakoak diruditenak.

Dauzkagun datuetatik ezin daiteke ondorio zehatzik jaso. Agian, XV. mendeko
azken urteetan *xauna* ahoskeraren alde agertzeak, gauzak sobera aintzintzea lirudike.
Baina, bertzalde, lekukoa ezin hobea dugu, hizkuntza ezagutu gabe herriarengandik
entzumen hutsez jasotako hotsa traskribatzen bait du. Gainera, XVII. menderako
Moretek⁶⁵ belare ahoskabearen berri ematen digu, eta mende bat behintzat beharrez-
koa dirudi hots baten bilakaera sisteman gertatzeko. *Yod* hotsaren bilakabidea, bert-
zalde, Hg(GN) euskalkian, nahiko desberdina gertatu dela erran daiteke. Ekialdean
jatorrizko hotsa gertatu den neurrian, Mendebaldean badirudi XVIII. mendea ongi
sartu arte ez zela aldatu eta baita Iruñea eta bere inguruan ere, Beriaynen hitzak
entzart ematen baditugu. Horrez gain, sabai-aurreko izatek belare izatera aldaketa
gertatu zen denboran, badirudi ez zela sistema mantentitu. Hau da, *yod* zaharretik
zetozenak ez ziren denak belare ahoskatzera aldatu, hauetako batzu jatorrizko sabai-
aurreko igurzkarietara nahastu eta bertan gelditu bait ziren, horrela azaldu behar da
adibide hau: *joan, jaso* batetik eta *xaitsi* bestetik. Edozein modutan, hau ondo aztertu
behar den puntua da. Azkenik, bilakabide arinena euskalki honen ezagutzen dugun
hegoaldea litzateke bertan Gares dugularik lekukoa, belarea soilik ebakitzen bai-
tzuten.

B. Morfologia.

4.2.3. Ergatibo plurala

Iparraldeko euskalkiekin eta Baztango hizkerarekin batera euskalki honek ere,
orohar, *-ek* marka erabiltzen du ergatibo pluralean nominatibo pluraletik bereiziz.
Lehenengo testigantzak XV. mende hasierakoak ditugu: *Et jaquicu, done Jobane gara-
cicoec dute gracia...* zioen Carlos III. ren idazkaria zen Machin de Çalba-ren gutunean.
Gero, XVII. mendetik aintzina ugaritasunez ageri da: PPP.2, *Gure begui becatorec*
(75. b.). Utergatarrek, bai XVIII. *Doctrina*-n bai Beriaynen bi lanetan bereizten da: *eta
comunquiro sacerdote sanduec laungoycoaren adisquidec, eta ceruigaric ofrecendutela* (9).

(65) 1665, *Investigaciones históricas de las antigüedades del reino de Navarra*, Pamplona. Ikus Mitxelena (1977: 172).

Eliz-k ere beti bereizten du: *Apecec, eta leitcen daquitenec eracusteco* (azala), *Cergatic dembora gucietan gure etsaiec persegucien gaitusten* (54). XVIII. mendeko 1.S, *votoec vadute dispensaceco igual dificultadere* (170), *erraten dutena apecec* (171).

Beste kasuak ez dira hain garbiak. Batzutan, armonia bokalikoa dela bide ez da agertzen erabilera. Mor: *concediduco ditu Jaungoicuec, baina baliezala arracioec*. Baina ikusten dira ere erabilera erratuak nominatiboan: *veren concienec eguin arteño calloec* (389). Gofñi-k ez du ergatiborako *-ek* erabiltzen, *-ak* baizik. Bai, aldiz, bereizten ditu absolutua eta ergatiboa Liz-k: *berceec eguines ere izáqui parte* (215).

4.2.4.1. Ablatiboa

XVI. mendeko *Aita Gurea* batean *-rica* atzizkia agertzen da: *libra gaiçacu gaiçetarica*, (Satrustegui 1990: 40). Eta hurrengo mendean, PPP-4, *Pobregarica yrtenica / Mendico hermitañuac* (67-68. bb.). Ez da, dena den, erabilera hau normala ablatiboan. XVII. eta XVIII. mendeko testuak erkatuz, *-ric* eta *-tic*-en arteko txandaketak ageri dira: Ber-Doc: *ceyn concebitu baytçen Espiritu Sanduaren obras eta Jayoçen Virgina Mariaren baytatic*: [...] *irurgarren egunean illetaric resuscitatu çen* (268); Utergakoan: *cein concebitu baize espiritu Sanduaren obras Jayoze Andre Marie Virgineren gandic*. [...] *irugarren egunean resucitetuce ertetic* (Irigaray 268); Eliz-k: *cein concebitubaize Espiritu Sanduaren obras. Jayoce Andre Maria Virginarenganic*. [...], *eta irurgarren egunean erresucitatuçe ilen ertetic* (6).

Beriayn-ek alternantzia agertzen badu ere: *...animale garvietatic* (17), ugariagoa da bertzea: *... eta ofñetan eguicisquioten çaurietaric yxurcençuela, eta trabajuobec errecibicen cituela, munduan ciraden guiçon gaystoeneraric* (9). *Mezan daucagu presentean yrurgarren egunean yletaric resuscitatuçen Jauna* (9). *Abel justoac laungoycoaren cerviçariac ganado çuen obereneraric escogituric* (17). Berdin Eliz-k ere: *apartaceco pensamentu gaistoetatic* (3), *gure etsayetatic* (4), baina, *cergatic deuseric eguincitien gauza guciac* (35), *Bada berce asgueros ez bereala joan Elizaric* (99). Bertze muzkiarrak, aldiz, *-ganik* agentearen funtzioan, baina *-ti* ablatiboan: *... eta apartatucela zureganic eta zure arimeti* (388). 1-S-an, *ezuen nai eman amartaric bat* (172). Hurrengo mendean, Azkuek gipuzkera eta Ip(GN)ko eta lapurteraz ere gertatzen den *sonsonete* eranskina deitzen zuen atzizki zatiarekin agertzen da Gofñi-n: *...eta arrepacen zuelaric tropaticquen veres,...* (130).

4.2.4.2. Esaldi adberbialak

Ezin daiteke aipatu gabe utzi, partitiboan, eta ablatiboan ere, erabiltzen den atzizkia, eta partizipioek ere hartzen dutena esaldi adberbialak egiteko. PPP-4 olerkian, agertzen dena komentatzen du Mitxelenak (TAV 122): “Llama la atención la frecuencia con que aparece —en parte, acaso, metri causa— la desinencia *-(r)ica* de partitivo”. Ikus, adibidez, *Alegreerica egongo da / Martiri glorioso, / Ceruco sillan jarririca / Cumplituric desseoa* (57-60. bb.).⁶⁶ Ez da dena den, kasu bakarra. Mende berean,

(66) Ziurrenez, fenomeno honek, bertze batzuen artean, eraginen zion Mitxelenari olerki honi buruz zuen erizpidea aldatzera. (TAV, 121) liburuan, olerkiaren idazlea Sakanakoa, Ameskoetakoa edo Lana Bailarakoa zela erraten baitzuen. Azken urteetan, aldiz, Gamizen bertsoak ikusi ondoren erizpidea aldatu zuen. Olerki horren egilea nafarra ere ez zela pentsatzera iritsi zen, Gamizenaren hizkerarekin hertsiki lotuz. Jakina, honek: *jarririca, yrtenica* eta horrelakoak ugariak ditu. Ikus azken honi buruz: Goikoetxea Maiza, I.:1984, J. B. Gamiz Ruiz de Oteo poeta bilingüe alavés del s. XVIII, Euskaltzaindia, Arabako Foru Aldundia, Gasteiz (Sarrera).

Ber-Tom: *irudiric haricela guizon heroa eta juyzio baguea ceren galdeguinica anniz gauça* (11), *jaquinica ongui Elizac, laungoycoaren condicioa dela misericordias usacea* (41). Eta Ber-Doc-n ere: *Nola laungoicoaren Semea, yçanica laungoycoa, eguinçe guizon* (107), Inza (1921: 12). Hurrengo mendean aldatua egonen da. Mor: *badago arrazionik egonican ya infernuco Atarien...* (379), eta horren parean: ... *eta noiz eta emanzuetiquen guartu faltazuela dirura* (384). Eta XIX. mendean Goñi-k: *Eta Publicanoa cegolariquen urruti elicetic...* (129), ... *erraten zuelariquen*. Aurrerantzean aipatu ditugun bertze euskalkiekin bat eginez.

4.2.5. Mugatzaile hurbila

Garai batean hedadura handia zuen fenomeno honek bazuen Hg(GN) euskalkian ere presentzia, ugaria ez bazen ere. Juan de Amendux-en Eresian (TAV 108): *çarrayz-quidate guci bertan yçoc ongi notaturic*, eta singularrean *Bitarteo lo dagigun* adizki laguntzaileak ere Mendebaldeko euskalkien aldera garamatzalarik.

Utergan ugaria da mugatzaile hurbila, datiboaren atzizkiarekin batera erabiliz: *Juzguecera, onogui mancodiotea* [...] eta gaistoegui... Baita Mor: *Gucioc erresucitatu veardugu bañe ez gucioc guisabatera, Gorazaizte illic zaudetenoc...* Eliz-k, *Evaren Seme desterratuoc* (7) edo, Iltzarbeko aldakian, XIX. mendean, Liz-Cat: *eta gu gucioc* (44).

4.2.6. Datiboa

Euskalki honen datiboaren atzizkirik hedatuena eta zaharrena *-ei* da. XVII. mendean, PPP-1: *Gênde guztiêy ôngui eguiçu* (TAV 113). PPP-2, (119. b.): *Jayncoaren itçac deçaque / Guizon gustiei viçi eman*. Beriayn-Tom: *eracusten guciçy ceruco bidea* (7). Hurrengo mendean, XVIII.ean, Gesalaz Bailaran Eliz: *-ei, onei emateco Gloria* [...] eta *gastoei ifernua* (12). XIX. mendean ere, Ibero: *neure vicioei* eta Liz-Cat: *aiei* (40), *purgatoriocoei* (214).

Alabaina, ez da hau beti horrela. XVIII. mendean, egile ezezaguneko 1.S, *-ei* atzizkiaren parean, *Peregrinoei* (170), *-eri* atzizkia ere erabiltzen da: *solo daudeneri* (171). Baina, XVI. mendean ere dokumentatzen da, datibo plurala bezala hartzen badugu *-ari* atzizkia, erabat nafarreraz Juan de Irañeta-k Pedro de Itero-ri idazten dion gutunean: *eta Jaincoac parcaderozola Migueli, çerren ni emen nyzala eguen scribatu bear berçeri* (Fagoaga 1961: 29). Txandaketa berdina hurrengo mendean, Nuinen: *ellegatcen zaratenei* (395) baina: *ematen ducieralaric exemplo ona Mundu guciçeri* (396), azken hau, singularra ere izan daitekeelarik.

Halere, berezienak Mendebaldean eta Iltzarben bertan gertatzen direnak lirateke. Muzkiko Mor: *-eri, -egui* eta *-ogui* atzizkiak erabiltzen ditu: ...*publicatuco dituela Jangoycuçegun artan mundu guciçeri* (375); *emateco tormentu desdichatu aiegui* (374), *evegui zorko diotegula gure salvacioa* (377); *nai nuke egungo egunean predikatu penitencie Christo fielogui* (376). Zein den kasu batean eta bestean eduki dezakeen banaketa ez da erraza jakitea, ez baitu beti jokabide berdina eramaten: *erran cioten vere discipuloeri, gauza perteneçienteac fedeari eta costumbregui*. XIX. mendean, alboko bailarako Goñi-k: *-egui* eta *-eri*, armoniaz, singularrean: ... *errancio Jesusegui...* (130-131), ... *eta emancitue ostatarieri* (131). Pluralerako, berriz, *-i* atzizkia agertzen da: ... *eta confiacen zuten persona bazui...* (129). Utergakoak epentesi kontsonantikoarekin darabil, *Apostoloegui*,

hurbila ere sartzen duelarik: *Juzguecera, onogui mancodiotela* [...] eta *gaistoegui, onegui* ere bertze testuinguru batzutan erabiliz.

4.2.7. Komitatiboa

Kasu honetan garbia da bereizgarritasun hau, ez baita, hainbertze dokumentatzen den atzizki honetan, salbuespenen bat kanpo, batere txandaketarik agertzen. *-ki* da atzizki orokorra eta zalantzarik gabe ia testu guztietan darabiltena: XVI. mendean: J. de Amendeux: *beldurrequi partituric, baturen gara judizion elcarrequi, baquea dela gusiequi* (TAV 108); XVII. mendean: PPP.1: *becatuên urriquirêqui* (TAV 113), PPP-2: *Eta guero berequi / çeruan, biçî luçea* (TAV 115), PPP-3: *Yguita deçanarequi* (TAV115). Ber-Tom: *Meza enzutenduenac gucis cines esperança andiarequi, eta desseorequi erdesteco escacenduena* (41); XVIII. mendean: Eliz: *eramatea pacienciarequi lagunaren flaquezac* (13), *igual gloria duela Aitarequi* (40). Mor: *oñequi ivilcegedelaric pausú onetan, escuqui iteintugularic obra onac* (376); XIX. mendean: Goñi-k *zure biotz gucierequi, arime gucierequi, zure inder gucierequi* (130). Ibero: *nolaco crueldadearequi* (149); *ene anima zurearequi batean* (149). Nuin: *Jesuchristoren presencierequi* (395). Liz-Cat: *iragaztenbaita ayéqui yago gracia* (215).

Salbuespenak, berriz, egile ezezaguneko XVIII. mendeko 1.S-an: *neure obligacioarequin* (168), *eta ene osasunaren firmezagutiarequin* (168). Txandaketak ere baditu, baina kasu gutxi dira *-ki* atzizkia dutenak. Mende honetako Ekialdeko, Mez-k ere *-kin* darabil: *amarekin* (173), baina kasu honetan interferentzia izan daiteke.

4.2.8. Instrumentala

Komitatiboarekin batera, instrumentalaren *-s* atzizkia da Hg(GN)-ren ezaugarriarik tinko eta berezietakoa.⁶⁷ Mitxelenaekin (TAV 55) bat etorri behar da dioenean: "Este es el testimonio más antiguo del instrumental en -(e)s...", *Fuero General de Navarra*-n agertzen den *Gayces berme* eta *ones berme* formei buruz duenean. XVI. mendean ere Amendeux-ek *urte gutis acenduric, bere aldias oroyturic* (TAV 108). XVII.lean PPP-1-ek (TAV 112-3) badu txandaketarik: *gogos jausten çaigna, ongui jauturic nigarres*, baina: *Eri çîran âmenbatez*. Orreagakoan ere: *Gloria guztiz veteric* eta *Gozo andis veteric* (TAV 125). Bertzeetan beti *-s*: PPP-2 (TAV114), *Gracias Jayncoa datela*. Esparza de Galar-en (TAV 153): *...Erromeco elîça sanduac birute duenas, sanduaren birtuteas*.

Berriaynek beti apikala darabil: *non vras eguin yzandu bayçuen ardoa* Ber-Tom (8). Bere herrikideak hurrengo mendean: *negarresco, laugarrena agus gustecæa*. Bi muzkiarrek ere: *eguin eta eguin extugun gucies* Mor (372); *seme desterratuoc suspiros, ayes, eta negarres negarresco valle ontan* Eliz (7). 1.S-an ere: *eta acienda xe gucies, acienabalces* (171). Hurrengo mendeko denek ere, *veren burues presumitu* Goñi (129); *eta mocadore churi bates* Ibero (149); *eman biarduciela contu Jaungoicoari zeren burues* Nuin (396), *bat cantus irris alégre, bércea triste negárres lamentus* Liz (49). Ez du horrelakorik, ordea, XX. mendeko Mez-ek < guziz > idazten bait du.

(67) Dena den, nik fenomeno hau ez nuke (B) euskaltitik hasi eta, egun, Nafarroaraino zabaldu den "z" > "s" xistukarien nahasketarekin eta, hörren ondorioz, sortu den desfonologizazioarekin erkatuko. Hg (GN)-ko testuetan ongi gordetzen baita, orohar, eta grafiak irakurtzen laguntzen duten neurrian, xistukarien arteko oposaketa.

4.2.9.1. Genitibo edutezkoa

Ez badu ere berezitasun handirik, mendeetan zehar ikusten den *-aren* atzizkiaren laburtzeko joera aipatu nahi dugu. XIII. mendeko San Juan-eko petxeroen sailean *Sanso Urraqwarena* (TAV 33) atzizkiak, jatorria adieraztearekin batera, forma osoa agertzen du. XIV. mendeko *Pater noster chiquito* deritzan otoitzean: ... *dauilça Jangoicoaren apostru...* (TAV 55). Osorik darabil atzizkia Ber-Tom-ek: *çauce cernan ceure Ayta eternoaren escuyan* (43). Eta Elizaldek ere osorik erabiltzen du *-aren* atzizkia, baina herrikide zituenek laburtuak azaltzen dituzte: *eternoan Uterga, Jaungycuen Mor* (372).

Ekialderantz eginez, XIX. mendean Ip(GN)-z egiten den laburdura bera ageri da: *-aren > -aen > -ain*. Liz-ek *consejuain* erakoak egiten ditu genitiboan, eta Mez-ek *alabain senarrain izenean* (173).

4.2.9.2. Genitibo objetiboa

Morfologiari baino sintaxiari lotzen bazaio ere gehiago fenomeno hau, infinitiboan doan aditz iragankorraren osagarriaren genitibatze fenomeno genitiboarekin bat egiten den neurrian, aipatu egin nahi nuke. Berriz ere, fenomeno honek uste baino hedadura handiagoa hartzen duela azaltzen du ohizko euskalkietatik zabalduz. Hg(GN)-k erabiltzen du konstrukzio hau, baina erran behar da baita ere, honen erabilera ez dela oso ugaria eta, kasu batzutan, testuen laburtasunagatik ezin izan dugu dokumentatu. Hona hemen adibide batzu:

. Ber-Doc: *berien bisitatcea, illen orcicea*, Ber-Tom: ugaria honen erabilera eta, kasu batzuetan, testuen *Iauna nic naynuque yduqui sanduec duten garvitasuna çure errecibiceco* (95); *çaradela poderoso ene arima onen sendaceco* (95). Eliz: *nondic etorrico baita ilen eta vicien juzgacera* (6); *laugarrena, injurien barcacera* (13); *ilce gure salvaceco*. 1.S-ak ere badu bateren bat: *emandaquioten beren necesarioa viciaren passaceco...* (171). Mor: *iaqueta etorri vearduen Christoren Magestadea, munduen Juzguacera...* (383).

XIX. mendean: *zeure izardi andiaien chucazeco* Ibero (149). Liz-Cat: *Onén icustecó, goácen irúzqui divinoaren auroragána* (44). Azken egile honen erabilera, aldiz, ugaria da, neurri batean, honetan ere, ekialderanzko hizkerekin lotzen delarik Ekialdeko azpieuskalkiaz idazten duen Lizarragaren hizkera.

4.2.10. Erakusleak

Aztertzen ari garen euskalki honetan erakusleen itxura ezberdina da egileen arauera eta ez da beti bilakabide geografiko edo azpieuskalkiena azaltzen. Gertaerarik ezagunena, Hg(GN)-ko izen laguna denean eta loturik joaten denean izenarekin, hasierako posizioan gertatzen den belare ahostuna da, aezkeraren gertakizunekin bat egiten duelarik, baina ez da horrela beti izaten. Arestian aipatu dugun XIV. mendeko *Pater noster chiquito* otoitzean hirugarren gradutakoa den *gau* erakuslea lehenengo aldiz dokumentatzen dela dio Mitxelenak (TAV 57-58): *gura jruretan d<ionak> arima salvatu*.

Guk azertu ditugun testuetatik, XVIII. mendeko 1.S testuraino ez dugu forma hori aurkitu, honetan izenari atxikia batzutan eta bertze batzutan askea dagoelarik: *nic ustes estut gauzagortan deusere* (172), *eta obequi entendazacien predicugau adizacie*

exemplogau (173), *edo verce cembait Sandurena dela conseju gau edo vercea* (168). Baina arautik kanpo gelditzen da: *imbentatuac direla gauzaeuec* (171). *Gau, ori, gura, guebec, goiec, gaiec* dira formarik erabilienak.

Elkanoko Lizarragak ere sistema berdina darabil, Liz-Cat: *Nor dá bercegáu?* (44), *lurgontan* (43), *erremedioguébec* (41). Izenordeak direnean, aldiz, belarerik gabekoak dira, 1.S-n gertatzen den bezala, Liz-Cat: *Au dá bigarren Adam* (44), *ebec dire sacrament-uac* (40), *naibadú valiátu cerbáit ebétas* (29).

Beste idazleek belarerik gabe idazten dute, batzu kontsonante biezpainkaria egiten dutelarik *u* bokala, gehienak, baina ez denak. Hona bietariko adibideak: Ber-Tom, ... *bayta desseos errecebicea Iaun hau* (90), *eta Erregue Magobec adoratu templora eramo çutena* (7), *Gauza obec eguiten eztituenac* (92), *eta ala egunoros yzanendu parte Sacramentu sanduonen prouechu* (90), *lembicico yzrac oracio onetan ezarricituen* (91). Gaine-ko idazleen sistema, orohar, *au, ura / ure, abec / obec, ebec* gertatzen da. Eliz: *Sustentatu: dotrina eracusi, eta obec naidunten estadoa eman* (11), *Amar Mandamentu ebec* (9), izenordean ere, *Dibinidadearenac dire ebec* (10). Ibero-ren erabilera aldutzen da: *ondasun aubec guciac* (152), *badu auben cargac macurtu zue...* (147), *eta aubengatic* (146). Baita XX. mendeko Mez-ek ere: *ez du deus egitekoik ebekin* (173).

Hirugarren gradurako dardarkari anitza agertzen da XVII. mendetik hasita, ia kasu guztietan eta deklinabideko kasu guztietan ere: Uterga: *eta Jesucristo arren seme bacar* (Irigaray 1966: 268). Elizalde txandaketaz: *il biardugu arren fedean* (3) baina, *eta atracituela aren beyra ceuden Arima...* (11). Mor: *cergatic ze andi emacumearren errecogimentue, trataceco libertadearequi Caballero arrequi, eta ebcicera arrec...* (389). Goñi: *uguituzue arren mie* (130), *Bañe naizuela guizon arrec...* (130), ... *icen ducela arrendaco lagu(n) proximoa* (131). Liz-Cat: *Beras vicitzea honratuqui dá arren fina* (45).

4.2.11. Biburkariak

Goian ikusi ditugun ezkon-auzietan *neure* forma beti agertzen da, zeremoniako formula baita. Singularrekoa den lehenengo forma hau mantenduko da testu guztietan, aski ongi bereizten baitituzte idazle gehienek, ondo erabiltzen dituztelarik. Baina bigarren pertsonako pluraleko *geure* formak, badu, euskalki honetan eratorri bat *geuren*, alegia. Sarasolak, A. Irigaray (1963) aurkitutako XVI. mendeko dotrinaren zatian agertzen den: *eta gueuren proximo laguna gueuren buruac bezala* lehenengo testigantza idatzia dela dio (1983: 122). Aunitzetan dokumentatzen zaigu forma hau aztertu ditugun idazkietan. Ber-Tom: *alchadeçagun gueuren pensamentua lurrecogauzetatic* (90). Eliz: *eta proximo laguna gueuren burua becala* (9), *Geurenbaytan [...] itsucen gaitustenac* (81), baina: *Emandazaguzu egun geure egunerusco oguia* (5). Mor: ...*evitatu dezazquigun gauren pasione...* (386) eta horren parean, *convencituric zaure experientzi propiorequi* (379), ez ditu, dena den, beti ondo erabiltzen. Ibero-k: *Valdin isurcen baditugu gauren becatuen ...* (150). Lizarragak ere, Liz-Cat: *gaudénec jásis gueurén cárga própioa* (29).

4.2.12. Indefinidoak

Oinarri fonetikoa badu ere indefinidoen artean agertzen den alternantziak, interesgarria iduritzen zait duten erabilera desberdina azaltzea. XVI. mendean Juan de Amendeux-ek *Niorc ere isanen estu...* (TAV 108) forma ez dugu XIX. menderarte

aurkitzen, Nuin: *Jaungoicoas landara ezduzie nior maitetuco* (396). Liz-Cat : *ezpaitaique segúra niór bucátzeas óngui...* (46). Eta, XX. mendean oraindik gordetzen delarik forma zahar hau Ekialdean, Mez: *iakin gabe niorek ze izen...* (172). Beste kasu guztiak bigarren mailakoak dira, erabateko edo bestelako bustidura aurkezten dutelarik, egile batzuek alternantziak badutela.

Hara hemen, kronologia segituz, emaitzak: Beñ-Tom: *Eta eztededila, yore re atra mezatic* (98). ...*joancen leenic yonere guelditu bague* (111). Elizalde, *ior / yor / ñorequi txandaketa du: Borzgarrena, ez ior ilcea* (8), *ezi ayen Fedea bague, ezin yor salbadaique* (28), *Jangoycoaren gana: ñorequi berac juntacen gaituen* (88). Morentinek tarteko formak ditu: *apenas arquicenda inior ere, Juicioco eguna iorquere ezluque casoric eguinen*. 1.S: *eztaiteque comeca iolatrecomaneras* (172). Emaitza berdinak ere XIX. mendeko, Goñi: *Eta manatu ciote, iori dausere errateco* (130). Ibero: *ez nadiela izuli ioren contra* (159).

C. Aditza

4.2.13. Iragana

Bertze zenbait euskalkitan ere hedatua edo agertzen den fenomeno bada ere, iraganeko adizkietan *-n* marka ez izatea, bereziki, Hg(GN)-ren ezaugarria dela, aezkerarenarekin batera, sistematikoki gertatzen dena aditz paradigma osoan, erranen nuke.⁶⁸

PPP olerkiek sudurkari gabeko forma aurkezten dute. PPP-1 *chipitûçe, gure artean gelditu ce, êne anâya, erranen nîçu* (TAV, 112). PPP-2: *Ala, jatean yl baçe, (TAV 113), PPP Uliçituric eman çigu* (TAV 115).

Berriaynek alternantzia handiak ditu, hala ere gehienetan *-ndun* formak ditu: Doc. *ceyn concebitu baitçen Espiritu Sanduaren obras eta Jayoçen Virgina Mariaren Baytatic: passatu çuen Pasio Dolorescoa... crucificatu yçandu cen ilcen eta orciçuten* (Irigaray 1966: 268). Berdin Tom liburuan ere: *Ioancen vere errira, eta ygorricion* (114). Eta horien parean: *Da ayn gaystoa, ece andic gu libracea costaciçayo Christo gure launari vere vicia* (94). Elizalde ez dio inoiz *-n* delako hori jarriko iraganeko aditzari, eta Larramendi ohartu zen horretaz, *Hiztegia-n* esaten duen bezala, *ilce gure salvaceco* (3). Morentinek, alternantziaren bat salbu, sudurkari gabeko formak ditu: *zer estadoan arquicencen eta esancio...* (390), *bana Demonioc erchicencio estarie eta lotucencio vere mingaña* (390). 1.S: *asi ce orai laur mila urte* (171).

Hurrengo mendean, Goñi-k ere berdin: *ezue nei alchatu beguic* (129); Ibero-k: *ain gogorki quendu baicizute vicia* (150). Nuin-ek, aldiz, alternantziak ditu: *cergatic izence formatue izeteco sucesioa* (396), baina, *Izancen formatue Munduontan* (396). Liz-Cat-ek: *publicatubaizute* (209), *ezi despedidan erránzue* (209). Baita Mez-ek ere: *ez nue entzuten batre asotsik* (173). Erran daiteke, beraz, tinko eusten zaiola fenomeno honi.

4.2.14. Geroaldiko partizipioa

-en ala -ko 3. edo geroaldiko partizipioa egiteko hartzen den atzizkiari Bonapartek euskalki honetan garrantzi handia eman zion, eta bion arteko txandaketa Gares-

(68) Ikus honi buruz (B) zaharretako: P. de Yrizar, "Sobre las formas verbales alocutivas de pretérito desprovistas de *-n* final", *O.Apraizi Omenaldia*, Gasteiz, 1981: 407-412, J. Lakarra (1986: 662) eta K. Zuazo 1988: 562.

ko ezaugarria bezala ezarri zuen.⁶⁹ J. de Amendeux-ek *Niorc ere isanen estu... , ...baturen gara judision elcarrequi* (TAV 108). PPP-1: *ene anâya, erranen niçu, baina eta baqueac eguiteco* (TAV 112-113). PPP-3 *Do:n gustiari emanen çayo* (TAV 115).

Orohar, *-nez* amaitzen diren partizipioek *-en* atzizkiaz eginen dute geroaldia. Ber-Tom: *eguinen, içanen*, baina Utergako Dotrinak, XVIII. mendean: *emanen, saquinen, izein / emanco* eta aferesiarekin *manco*. Gainerakoetan ez da txandaketarik gertatzen. Eliz: *eguinen dut* (4), *cer eyen du* (52). Mor: *onac juain dira* (374), *egonen dire* (383), e. a.

4.2.15. Aditz laguntzaile iragankorra: *edun, *eradun; *ezan, *erazan

XVI. mendean *eradun* aditzetik hartutako erroa duten aditz laguntzaileak agertzen dira Hg(GN)z idatziriko testuetan. XVI. mendean gertatzen diren ezkontz-auzietan badugu horren lekukotasunik: Zufian *ematen drauzut*, eta formula horren parean, bertze lekukoak, gizonaren arreba zenak hain zuzen, *emaiten dizut* dio (TAV 150). Espartza de Galar herrian ere: *P(ro)metatçen drauçut* (Satrustegui 1977: 265).

Kronologiari jarraituz, PPP-1 *êta egun eman draue* (TAV 112) eta PPP-2 (TAV 113), aditz nagusi edo bere eskuko den adizkia eginez: *Jatean drauco viçia*⁷⁰ eta *era berdinekoa* ere Espazakoan, XVI. mendekoa hau ere: *Nic draudaçut fede*, (Satrustegui 1977: 262) azken biak *eman* balioaren zentzuaz.⁷¹

Beriaynek ere erabiltzen du aditz laguntzaile bezala *eradun* forma: *onec adicera ematendraugu vestidura churia* (11), eta horren parean, *edun* formaz ere baliatzen da. Txandaketa horrek, ordea, ez diola inongo banaketari erantzuten erran behar da, ikus bertzela: *onec adicera ematendigu cuerda ayec ceñes orzegun...* (11), *eta contentu errecebicen baytu, igorcendigu Ayta eternoac* (Tom, 18).

Horien parean baditugu bertze adizki batzu ere subjuntiboan, agintera eta ahale-ran erabiltzen zituztenak, eta hauek ere XVI. mendetik hasita agertzen direnak. *Aita Gurea* zaharrean, XVI.ekoan, alegia, *emandraçaguçu egun* (Irigaray 1963: 249-53 eta Sarasola 1983: 117). Baita, Hervasenean ere *eman daçaguçu eguneroco oguia egun; eta barcadrazquiguzu* (Oroz Arizcuren 1980: 22). Ez da agertzen, ordea, aditz iragankor laguntzaile hau, ezta bertze taldekorik ere Satrustegui (1990: 37-43) argitaraturiko Aresoko *Aita Gurea*-n. Agian, garai horretako beste testurik agertzen ez den bitartean, euskalkiaren desberdintasunean egon daiteke arrazoia, Ip(GN) baita Aresoko hizkera. Testigantza zahar hauetatik bertze bat 1549ko Juan de Irañeta-ren gutunekoak litzateke: *Eta Jaincoac parca derozola Migueli* (TAV 59-60) bertze bilakaera fonetikoarekin; eta PPP-3 olerkian ere (TAV 115): *Eta eros draçogun gatic*. Inzak Beriaynen *Doctrina Christiana*-tik jasotako adizki zerrenda bat ematen du non bertze askoren artean, honelako formak agertzen diren: *draxadazu* 'dezadazu', *draxaguzu* 'dezaguzu', *draçaquet* 'dezaket', *draçaquegu* 'dezakegu', *draxaquegute* 'dezakegute'. Tom-en ere erabiltzen ditu: *guc ygordraçogun ofrecendiogula Mezacoan sacrificioan*.

Erran daiteke, beraz, indikatiborako *eradun*-eko formak *edun* duten formekin

(69) *Le verbe basque en tableaux* liburuan.

(70) Ikus beherago "-i-" erroa duten adizkiak.

(71) Lafonek *-i- eta *-ngu- erroekin batera hau ere hartzen zuen *-rau- alegia, "Racines suppletives de *eman*" deitzen zituelarik, (1980 [1943]), *Le système du verbe basque au XVIe. siècle*, Elkar, Donostia.

txandakutzen dituela, goian erran bezala. Ez du, ordea, *ezan* soila duten adizki errodonak erabiltzen, bertze mota horietakoak baizik. Zein dute erroa? Badirudi, indikatiboko formetan *edun*-en parean horren faktitiboa den *eradun*-en erroa duten adizkiak erabiltzen dituela, eta, era berean, *ezan*-en faktitiboa eginez, *erazan* formaren gainean bertze eratako adizkiak darabiltzala baina, kasu honetan, *ezan* / *erazan* formen artean batere txandaketarik gabe hau da, denak proposatzen dugun *erazan* formatik jasoak.⁷²

Garbi agertzen ez den arren, txandaketa egon daiteke, beharbada, zenbait kasutan *eradun* eta *erazan*-en formen artean, lehenengoak bigarrenaren lekua hartuz: "Argatic becataria naybaduçu becatuetatic atra, eta laungoicoac *barcadrazquiçun*, eta diçun bere gracia..." Tom (108), eta, agian, gauza bera esan beharko litzateke Inzak goian aipaturiko zerrendan ematen duen *drazkiguzu* 'dezazkiguzu' formaz ere (1921: 14), eta berdin Hervasen goiko *barcadrazquiçu* adizkiak. Beste azalpenik ere izan dezakeenez erizpide denak zalantzazkoak gertatzen dira, eta, Alfonso Irigoyenek esan zidanez, forma horiek *erazan*-en bidez ere sortuak izan litezke: *barca drazquiçun barca derazazkizun* formatik, alegia.

Adibide apurak dira ondoriorik ateratzeko eta hemen aurre-hipotesi baino ez dugu aurkezten azterketa sakonaren zai gelditzen delarik. Dena den, erran daiteke, ikuspegi orokorre ere, badirudiela garai honetarako galduz zihoala adizki laguntzailer hauen eremua, aztertu ditudan XVII. mendeko testuetan ez baita gehiago agertzen. Atzera doan fenomenoaren aztarna izan daiteke Beriaynen txandaketa eta halaber XVI. mendean Zufian ikusi dugun alternantzia. Beharbada, ez da Irigarayk zioen bezala (1933: 35-36), eskribauaren aldaketa, Ip(GN)-z mintzatzen zen eskribauarena, alegia, ordurako gizartean sartua zegoen txandaketa bat baizik.⁷³ Beti ere, kontuan hartuz formula klitxatua zela eta horrelakoen jokabidea desberdina izaten dela ere.

4.2.16. -I- 'eman'

'Eman' erran nahi duen erro honek badu presentzia aski ugaria Hg(GN)-z ere. Lekukotasunen arauera, batek pentsa dezake adizki fosilduak direla, alegia, erro azpikoak ez duela bizitasunik bertze formatik sortzeko, eta, batez ere, *Aita Gurea* otoitzetan klitxatuta gelditu den formula dela. Baina, hori dena baino bizitza bizkorragoa izanen zuela pentsatu behar da emaitza hauen aintzinean. Edozein modutan, aipatu behar ditugun adibideetan agertuko den bezala, beste euskalkietan ere hedatua zegoela, Hg(GN)-koan beste edo gehiago agian, erran behar da.

Erro hau duten adizkiak ez dira agertzen *Aita Gurea* zahar guztietan. Irigarayk

(72) Ez da, halere, forma hau proposatzen den lehenengo aldia. Joseba Lakarrak, Barrutiaren *Acto para la Noche Buena* antzerkiaren edizioan, 165. bertsoko *biöz garbierazazus* adizkiari honako ohar hau ezartzen dio: "Forma iluna; agian *garbierazazus* irakurri beharko litzateke. Horrela *garbi(tu)* + *erazan*, genuke Mitxelenaren ustez. Cf. *edun* / *eradun*, *eman* / *eraman*, *ikusi* / *erakutsi*, etab. Dena den *Acto*-tik kanpo ez duela beste horrelakorik aurkitu esaten dit. Cf. *Biurrerazazus* 184. bertsotan" Lakarra (1981: 136). Edozein modutan, badirudi Guerrak eginiko irakurketa txarra zela eta horrelakotara jo beharrik ez dagoela (J. Lakarrari zor diot aipamen hau).

(73) Ez da kasu bakarra. Txandaketa hau Iparraldeko hizkeretan ere agertzen da eta, dagoeneko, Etxeparek agertzen du bere liburuan eta Ziburuko Etxeberrik XVII. mendean, egun lapurteran erabilera arrunta dena, 3. pertsonarako *dio* adizkia zerabilen.

aurkitutakoan *eman* da (Sarasola 1983: 117) eta baita Hervasenean (Oroz Arizcuren 1980: 22). Aldiz, Satrustegui argitaratutakoan (1990: 43), Aresokoan, *yguzu egun dio*.

Baita *-I-* erroaz agertzen da Ondarrak (1990: 94) Goñerrin aurkitutako XVIII. mendeko sermoian *indazu contua* ('eman iezadazu kontua'), baina sermoi honen euskalkia gipuzkerari begira gehiago dago Hg(GN)ri baino.

1629. urtean Irunberrin: *Indac onat maquil ori...* XVII. mendean Iruñean saritutako olerkietan PPP-1 *ôray dîgun jateân* agertzen da. Beriaynek ere baditu horrelakoak: *Argatic becataria naybaduçu becatuetatic atra, eta Iaungoicoac barcadrazquiçun, eta diçun vere gracia...* Tom (108).

Elizalde ere, fosildua erabiltzen duela dirudi *Aita Gurea* formulan: *Cer escacen da: Iguzu egun gure egunerusco oguia?* (44), baina: *Eman dazaguzu egun geure egunerusco oguia* (5). Duda horretatik ateratzen gaitu, aldiz, irakurtzen denean: *Gueldidadila gure baitan aren gracia: eta guero digula gloria* (44). Bere herrikideak, gainera, erabiltzen du baita ere: *iguzu siquiera zure vedicioa despeiceco seculaco* (375-6) eta *iguzu siquiera zure misericordiegatic descansaturic gaudequen lecubat* (376). 1.S-an ere: *Jangoicoac iduquidezala misericordia nitas, eta didala bere gracia atraceco faltac emendic alcina* (168) eta *Espiritualac ematen badiciegu, esta maravilla ciec digucien guri gauza carnaleac, gutiigo valio dutenac* (171).

4.2.17. *IRO

"Ahal izatea" adierazteko adizki hau laguntzaile gisa, gehienetan edo baita soilik edo *ezin*-ekin erabilia izan dena, ekialdeko euskalkietan erabiltzen zela uste izan da. Hori pentsatu zuen ere A. Damaso Inzak (1921: 10) Iruñean saritutako olerkian PPP-2 behin baino gehiagotan agertzen zelako, behenafarreraz idatzirik zegoela uste zuen: 65.b. *Alaber eman diroque*, 93.b. *Guiçonac boçic jan diro*. Lehenengo forma erredundantea edo pleonastikoa izan daitekeelarik.

Dena den, ez da olerki horretakoa kasu bakarra. Beriaynen Tom liburuan aditz erro hau erabiltzen du erredundantzia ere: *erratenc<iote>la, ecin ciroquetat, ceren ençun...* Eta XVIII. mendeko 1.S.: *Zatoste cer caso eguiñ guindiro orai emen xaribaledi* (168) eta aditz trinkoaz: *Ezta dudaric atencio andiarequin adiguindirola* (168).

4.2.18. Aditz nahasketak

Ez dira, izan, aditzean gertatzen diren nahasketak euskalki baten ezaugarriak edo ez da inola ere euskalki bat bertzeengandik oker edo erabilera erratuak darabiltzala bereizten; halere, askotan uste izaten da nahasketa konkretu bat lurralde batean kokatzen dela bereziki, lurralde horretan hedadura zabalagoa, gehienetan, hartzen duelarik, eta, azken buruan, gaurko ikuspegiz okerrak deitzen dirugunak, beste aditz eta perpaus osoaren sistematizatze desberdinak baino ez direnak, bestalde.

Morentinek badaki subjuntiboa erabiltzen indikatiboaren ordean, edo subjuntiboaren eta indikatiboaren bereizketa, orohar egin arren, iragangaitzekoaren eta iragankorrekoaren arteko nahasketa ere egiten. Hona adibideren bat: *cergatic cumplituco daquiotte [...] Jaungoycuen amenaza terrible au* (372). *Eta cer guertatu cequio?* (381), *emen cirudienac Santa Catalina bazuec cidala eta ya ezcequiotela falta verceric...* (375); *suceditucequiotte arequi eta suceditudizakezu zuri* (381). Edo 1.S: *Eta arratioac ematendu, eman daquiten beren necesarioa viciaren passaceco* (171).

Halere, kasu usuenak datiboaren komunztadurarik gabekoak dira. Iparraldeko idazleen artean batez ere, gertatzen den fenomenoa izanik: Etxeparek, Tartasek, Duvoisinek eta Manezaundik berak esaterako, hegoaldeko idazleen artean ere aurkitzen da eta, bereziki, Hg(GN)-z idazten dutenen artean. Batzutan, bi balioak har ditzake eta honelako esaldiek nahasketarako bideak irekitzen dituzte, esaterako hainbertzetan aipatu dugun Juan de Irañeta-ren (1549) gutunean: *çerren ni emen nayzala eq̃uen scribatu bear berçeri*. PPP-4: *Fantasia estaguiçula / Seraphin escogituac* (TAV 119).

Aleson-ek ere, XVII. mendean, (TAV, 137) honela dio: *Pheliperi certaco, / Viotz amoltsu zuenac, / Berzec baño gueiago / Vici mereci zuenac?*. Ber. Tom Meza *ençutenduenac beardu acabadedinean Meza, Iaungoycoari graciac eman* (98).

Morentinek ere, hurrengo mendean, baditu trukaketa batzu, aunitz ez badira ere: *eta suceditu dizakezu zuri* (381). Edo Goñi-k, XIX. mendean: *Eta berce egunean atracitue bi er(re)al, eta emancitue ostatarieri* (131). Egun arte zabaltzen da fenomeno hau, azkenik datiboaren erabilera ere nahastu arte. Mez: *arrapa zezeten nere aitari* (173). Nik *erran dezaket, arrapatu zekoten gibeletik, urte batean gure azienda juan zen, eta deus gabe gelditu ginela* (173).

Bertze batzutan komunztadura ondo eginik, objetoaren numeroan ez du komunztadurarik egiten, hau ere bertze euskalkietan gertatzen dena (ik. Lakarra 1986: 622 eta Zuazo 1989: 30): 1.S: *ontas ematen diciet graciac*. Goñi (130): *sartucio bere eri edo beazac arren biarretan*.

4.2.19. *Laburdurak eta aferesiak*

Ez dago Beriaynen edo Elizalderen hizkera entzuterik, baina egun gelditzen diren aztarnetatik kontu atereaz gero, ezaugarri suprasegmentalen garrantziaz ohartzen gara. Aski da Eugi, Erro, Mezkiritz edo Iragi herrietako norbaitekin mintzatzea, azentuaren bizkortasunaz konturatzeko. Bide batez eta horren ondorioz, agian, sortzen diren murrizketak, hala lexikoan nola adizkietan agertzen dira.

Aditzaren laburduretan geldituz, aferesia agertzen da XVI. menderako, J. de Amendeux-ek (TAV 108) dioenean: *Ycusetut ysuriric...*, asko edo gutxi ia denetan agertzen da. Uterga: *man, zautu, cusi, raten*. 1.S: *zazie* ('ezazue'), *zazien* ('dezazuen'), *zazkizie* ('itzazue'), *zazun* ('dezazun'). Mor: *Sonatuco du SnMiguel Aingueruec trompeta formidablebat daizentuela difuntu guztiec* (374). Goñi: *ez utela icusi* (130), *ematen-tiot* (129), *ematen iut chussen* (129). Nuin: *Garaizentu ezconduen erlean izeten diren dificultade* (396). Liz-Cat: *baute* (212), *erosituéna* (29), *escribitutút* (29), *edo cer imbeardút* (96). Mez: *nik zautzen nue mendia* (174), *intzuen* (173).

Laburdurak edo aditzaren sinkopak ere ez dira gutxiago. Utergako Dotrinan ugariak dira: *beitode bait daude, doquet dauket, inzaten egin dezaten, ezbeizaquegu ez bait dezakegu*. Mor: *illic zaustenak* (374), *eramocoituzte* (374), *einzaze* (375), *atra arazteintu* (375), Lizarragak ere berdin erabiltzen du. *Ill veazutela guizon poderosoat Archias zaizona* (381), *juain* (374).

Elizaldek ere, hizkera zainduagoa erabili arren, baditu tarteka: *dramanari* (96), *erranzquizu Articulo fedescoa* (29), *atracen* (34), *eman batbedrari* (87). Ibero: *zeiñetas baicin dramazquite loturic* (151).

Alferrik ez luzatzeko adibideen zerrenda, erran dezagun Beriayn dela kontserbadorena edo zainduena, besteetan bezala, baita laburduretan ere. Baina, orohar, ezau-

garri berezi bat da zabal daitekeena leksikora eta baita syntaxira ere, zenbait junta-gailu edo atzizki murrizturik agertzen bait dira. Jar dezagun, adibide moduan, Beriaynen *ecen ez-ekin* egiten duen laburdurau: ... *ece Meza dela gauçabat ceñetan honrra gueyago ematen bayçayo laungoicoari, eta gueyago agradacen çayona eces berce gauça guciac* Tom: (18).

4.2.20. *Hiztegia*

Ez da izaten erraza lexikoari buruz ondoriorik ateratzea, batez ere ikusten denean hainbat lexema Ip(GN)-n ere berdin erabiltzen direla. Aipa ditzagun, bertzeak bertze, *guti, erran, fite, tipi, andi, oroitu, bertze, aniz, deus*, e. ab. luze bat. Baditu, halere, bereagoak gertatzen diren hitzak: *ecusi, eramo, irigi* ('izan'), *veigiak, bekala, alzina*, eta bereziak gertatzen diren sinkopak: *yago* ('gehiago'), *atra, erman*.

Alabaina, txandaketak ugariak dira. *Bekala*-ren parean Beriaynek, Morentinek, Elizaldek, Goñi-k *bezela* ere duelarik, I.S-n, Nuinek *bezala* idazten dute. *Ainguru*, baina *aingeru* eta *ainguru* ere agertzen dira txandakatur: Ibero-k, Morentinek. Eta horrela jarrai daiteke zerrenda asko luzatuz.

Mitxelenak (TAV 121-2) PPP-4 olerkiari buruz esaten du Sakana edo Burunda, edo Ameskoetako edo Lana Bailarako hizkera izan daitekeela, mendebaldeko hizkerekin, gipuzkerarekin eta baita bizkaierarekin ere, antza duelako. Hori baieztatzeko olerkian agertzen diren zenbait kasutan oinarritzen da: aditz laguntzaile *deu, deçu, digus, neuan, eguin eguiçu, efeñi, echi-* ('cerrado'), *yrten, aytea*, eta abar.

Horrela izanik, ohartu gara fenomeno horiek hedatuak daudela, gutxi edo asko, testu guztietan edo gehienetan. Horrek erran nahi du, dialektologiaren aldetik, fenomenoak ez direla kokatu behar leku zehatz eta estu batean bakarrik, hedadura zabalagoa izaten dutela jarri ohi zaiena baino, batez ere gertaera diakronikoetan oinarritzen garenean. Guk ez dugu lan honetan ikuspegi hori kontuan hartu, baina beharrezkoa gertatzen da sistematizazioz jasotzea eta nola eta non agertzen diren horrelako fenomenoak, eta, batez ere, zein den maiztasuna ondoriozik ateratzeko.

Erran dezagun, oraingoz, *efeñi / imini, irten, bage, aurrera, mia, istu, ertean* ('artean'), adizkiak (ikus goiko ataletan), mugatu singularra: *eriozea, itzea* ('la palabra'), besteren artean aurkitu ditugula Hg(GN)-z idatzirik dauden hautaturiko testuetan. Dena den, Ip(GN)rekin eta, orohar, Ekialdeko hizkerekin lotzen diren hitz aunitz gertatzen dira eta, batez ere, deigarriena dena, zein handia zen gazteleraren eragina XVIII. mendetik hasi eta euskalkia desagertu arte dauden testu idatzietan. Ez daiteke inola ere erran, horrek errepresentatzen duenik hizkera bat, baina hizkera horren egoeraren erretratua ematen digunik ezin uka.

5. Ondorioak

Roncesvalles está al punto de perder su vascuence (AN) Mer., pues en 1866, el (BN) Occ. principiaba ya a reemplazarlo. A pesar de todo, el habla de Roncesvalles primitivamente considerado es casi el de Burguete (Bonaparte 1881: 162).

Burutapen orokor bat egin nahirik, Bonaparteren hitzok hartzen ditut lagungarri. Zer erran nahi dute hitz horiek galtzear zegoenean Orreagako hizkera? Eta, ez

galdu arren, zein erizpideetan oinarritzen zen euskalkiaren aldaketa gertatzeko zorian zegoela errateko?

Gu, Hg(GN)-ren ezaugarri nagusiak sailkatzen ahalegindu ondoren, ezaugarri horiek bertze euskalkiekin ere zein amankomunak diren erran beharrean aurkitzen gara. Eta ez dut hori esaten aezkeran soilik pentsatzen dudalako, azken buruan, aezkeraren posizioa oso eztabaidagarria gerta daitekeelako.⁷⁴ Alegia, adizki laguntzailearen paradigma batengatik Mend (BN)-n sartzea diskutigarria delako eta, aldiz, Hg(GN)-rekin hainbat gauzatan bat datorrelako.

Ekarri dugu Mendebaldeko euskalkiekin zenbait gauzatan duen harremanena, baina bada aipagarririk gehiago ere. Iraganeko -nren ausentzia bera bat eta garrantzitsua. Ip(GN)-rekin ere hainbat gauzatan bat egiten du, baina Iparraldekoekin? Goian aipatuez gain, komitatiboa, instrumentala apikalez ahoskatzea, genitiboaren laburketak, 3. partizipioarena, hirugarren graduko erakuslearen dardarkari anitzeko ahoskera, aditz iraganarena, aferesiena, lexikoa bera eta abar luze bat. Ezin ekar P. Lafitterena baino erizpide kualifikatuagoarik (1981: 403): "Joaquin Lizarragaren (1748-1835) "Cathéchima" irakurriz ohar daiteke Elkanoko euskalkiak kidesetasunak badituela Lapurdin, Xuberoan eta Baxenabarren oraino ala diren euskalkiekin".⁷⁵

Hori onartuz gauzak argiago gelditzen dira. Alegia, G eta B zaharren artean kidesetasunak eta elkarketak ugariak baziren, zer ez zen izanen Nafarroako eta Iparraldeko hizkeren artean? Hitz batez, erranen nuke, Hg(GN) euskalkian gazteleraren mendeetako presentziak eta harekin izandako harremanek izan zutela zatiketa edo bereizketa bilakabidean eraginik bortitzena, neurri batean (R) berarekin ere gertatu zen bezala.

Erran den bezala, azentu bortitzak eta, horren ondorioz, gertatu ziren sinkopak eta hiztegi erdaldunduak nabarmenduko nituzke lehenbiziko begirada batean. Baina horiek azaleko ezaugarriak izaki eta barnerago begiratuz, euskalki honen aberastasuna agerian gelditzen da eta, horrekin batera, ez zela bertze euskalkietatik hain urruti gelditzen zen hizkera mota.

Gilliéron eta bertze mende hasierako dialektologo zaharrek ongi zioten, dialektoen, gure kasuan euskalkien, mugak eta zedarrak ezartzea baino, fenomenoak zeintzu diren eta non eta nola gertatzen diren eta zein bilakabidez hobetoago eta erosoago gerta litekeela. Haatik, Bonapartek izan zituen larrialdiak Nafarroako hizkerak sailkatzean, beti lagungarri eta probetxugarri gertatuko zaizkigu.

Badago, lan hau isteko, ondorio sistematizaturik ateratzeko biderik? Agian ez dago bertzerik, horretarako lan handiagoaren eta sakonagoaren beharraz ohartzearena baizik. Arazo honetan zehaztasunez ez dakigu deus, baina ongi bereizi beharko lirakeke garaiei, tokiei eta hizkuntzaren mailei dagozkien datuak, egiteko zaila bada ere. Dena den, horretarako bideen nondik norakoa erakusten saiatu gara.

Bibliografia

- Altuna, P., 1985, «Bonapartek eta Aita Aranak elkarri egin kartak», *FLV* 46. 305-342.
Apat-Echebarne, A., 1974, ikus Irigaray (1974).

(74) Ikus orain liburu honetan I. Caminoren lana.

(75) "Joaquin Lizarragaren euskalkiak ipar-euskadikoekin dituen kidesetasun zenbaitz", *Iker-1*, 403-404. or.

- Arraiza Frauca, J., 1988, «Ibero. Viacrucis en bascuence de comienzos del siglo XIX», *FLV* 51. 143-152.
- Beriayn, I. de, 1621, *Tratado de como se ha de oyr missa*. Berrarg. faksim. Hordago, Donostia, 1980.
- Bonaparte, L. L., 1866, *Formulaire de Prône en Langue Basque, conservé naguère dans l'Eglise d'Arbonne*, Londres.
- , 1881, «Observaciones acerca del vascuence de Valcarlos», *Revista Euskara*.
- Caro Baroja, J., 1945, *Materiales para una historia de la lengua vasca en relación con la latina*, Filosofía y Letras, 3. zenb., Salamanca.
- Cierbide, R., 1979, «Léxico vasco en la Navarra romance», *FLV* 33. 515-528.
- , 1989, «Confusión grafemático-fonológica en las sibilantes, según documentación inédita de la Baja-Navarra (siglos XIV-XVI)», *FLV* 53. 27-35.
- Coseriu, E., 1978, *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*, Gredos, Madrid.
- Diez de Ulzurrun, P., 1960, «El catecismo manuscrito de Maquirriain de 1828», *Euskera* 5. 376-403.
- Elizalde, F., 1735, *Doctrina christiana uscaras*, Alfonso Burguete Alargunaren Echean, Iruña.
- Fagoaga, B., 1961, «Algunas frases inéditas del euskera antiguo», *Euskera* 6. 27-29.
- , 1962, «Datos para la geografía histórica del euskera en Navarra», *Euskera* 7. 205-213.
- Inza, D. de, 1921-22, «Naparro'ko aditz-laguntzailea zuketazko esakeran», *Euskera* 2. 4-35; 3. 65-92.
- , 1922, «Burundako euskalkia», *Euskera* 3. 3-42.
- Irigaray, A., 1963, «¿Se trata de la Doctrina de Sancho de Elso?», *PV* 92-93. 249-253.
- , 1966a, ikus Zenbaitek (1966).
- , 1966b, «Nuevos documentos para el estudio del vascuence alto navarro meridional», in *Problemas de la Prehistoria y de la Etnología vasca*, 261-269, Pamplona.
- , 1974, *Una geografía diacrónica del euskera en Navarra*, Col. Diario de Navarra 10, Pamplona.
- Isasti, 1972, *Compendio historial de Guipúzcoa* (F. Arocenaren arg.), La Gran Enciclopedia Vasca, Bilbao.
- Lacarra, J. M., 1957, *Vasconia medieval, historia y filología*, San Sebastián.
- , 1972, *Historia política del reino de Navarra*, (1. alea), Aranzadi-C.A.N., Pamplona.
- Lacarra, J. A., 1981, «Barrutiaren edizio kritiko baterako», *ASJU* 15. 121-126.
- , 1986, «Bizkaiera zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20:3. 639-681.
- Lecuona, M. de, 1973, «Textos vascos del s. XVIII en tierra de Estella», *FLV* 15. 369-390.
- Legarda, A. de, «El vascuence en Uterga», ikus Zenbaitek (1966), 108-126.
- Lizarraga, J., 1979, *Doctrina christioarén cathechima*, J. Apecechearen arg., Príncipe de Viana, Pamplona.
- Mañaricua, A. de, 1963, *Obispos de Alava, Guipúzcoa y Vizcaya hasta fines del XI*, Seminario Diocesano, Vitoria.
- Menéndez Pidal, R., 1962, *En torno a la lengua vasca*. Austral, Buenos Aires.
- Mezkiritz Saragüeta, P., 1979, «Nere oroimenak», *FLV* 31. 171-176.
- Mitxelena, K., 1958, «El vascuence en Beriayn», *BAP* 14. 263-264.
- , 1964, *Textos arcaicos vascos*, Minotauro, Madrid.
- , 1971, «Notas sobre las lenguas de la Navarra Medieval», in *Homenaje a D. J. Esteban Uranga*, 201-214, Ed. Aranzadi, Pamplona.

- , 1976a, «La fragmentación dialectal, conocimientos y conjeturas», *RSEL* 6:2. 309-326.
- , 1976b, «Onomástica y población en el antiguo reino de Navarra: la documentación de San Millán», in *XII Semana de Estudios Medievales*, 51-71, Pamplona.
- , 1977, *Fonética histórica vasca*, Julio Urquijo, San Sebastián (2. arg.).
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos», *ASJU* 15. 289-311.
- , 1982, «Sobre la historia de la lengua vasca», *ASJU* 26. 141-156.
- Munarriz Urtasun, E. de, 1966, «El vascuence en la vieja Navarra», *ikus Zenbaitek* (1966), 108-126.
- Ondarra, F., 1980a, «Las vascongadas de Barbarin y Corres, Navarra y Alava», *FLV* 35-36. 371-372.
- , 1980b, «Catecismo del siglo XVIII en vasco de Uterga (Valdizarbe)», *FLV* 35-36. 173-222.
- , 1981a, «Goñibarko euskara XVIII. mendeko sermoietan», *Euskera* 26. 349-366.
- , 1981b, «Polikarpo Aitak zituen euskal esku-idatzi zaharren aurkezpena», *Euskera* 27. 633-649.
- , 1981c, «Primer sermón en vascuence navarro (1729)», *FLV* 38. 147-173.
- , 1982, «Textos en vascuence navarro de Baztán, Nuín y Urdazubi», *FLV* 40. 387-401.
- , 1987a, «Textos en vascuence en el pueblo de Goñi», *FLV* 49. 117-140.
- , 1987b, «Dos pláticas en vascuence del siglo XVIII», *FLV* 50. 281-316.
- , 1989, «Goñerrin aurkitutako sei euskal testu (1743-1753)», *FLV* 53. 97-144.
- , 1990, «Goñerrin aurkitutako lau euskal testu (XVIII. m.)», *FLV* 55. 73-121.
- Oroz Arizcuren, F. J., «Vicisitudes de un Padrenuestro en vasco en el siglo XVII», *ASJU* 14. 3-23.
- Sánchez Albornoz, C., 1974, *Vascos y navarros en su primera historia*, Ed. del Centro, Madrid.
- Sánchez Carrión, J. M. [“Txepetx”], 1972, *Estado actual del vascuence en la provincia de Navarra*, Príncipe de Viana, Pamplona.
- Sarasola, I., 1983, «Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos», *ASJU* 17. 69-211.
- Satrústegui, J. M., 1977, «Anotaciones al proceso matrimonial vasco de Esparza de Galar (1557)», *FLV* 26. 259-269.
- , 1984, «El edicto eclesiástico de 1750 en versión vasca de la Cuenca de Pamplona», *ASJU* 18:1. 39-51.
- , 1987, *Euskal testu zaharrak*, Euskararen lekukoak, Euskaltzaindia, Bilbo.
- , 1990a, «Texto vasco del Padrenuestro en versión del s. XVI», *FLV* 55. 37-48.
- , 1990b, «El Credo en versión vasca del siglo XVI», *FLV* 56. 205-227.
- Urquijo, J. de, 1908, «Cartas escritas por L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores», *RIEV* 2. 215hh. eta 655hh.
- , 1910, «Cartas escritas por L. L. Bonaparte a algunos de sus colaboradores», *RIEV* 4. 233-297.
- Villasante, L., (P. A. Añibarro), 1966, «Una lista de pueblos vascongados de Vizcaya, Guipúzcoa y Navarra de principios del siglo XIX», *ikus Zenbaitek* (1966), 44-60.
- Zenbaitek, 1966, *Geografía histórica de la lengua vasca (s. XVI al XIX)*, Auñamendi, San Sebastián.
- Zuazo, K., 1988, «El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino gramatikaren ekarriez», *ASJU* 20:2. 547-568.
- , 1989, «Arabako euskara», *ASJU* 23:1. 3-48.